

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

El cabdillisme a l'Amèrica Llatina en la primera meitat del segle XIX

Treball de Final de Grau

Pol Colàs Garcia (NIUB: 15192461)

Tutora: Dra. Pilar García Jordán

Universitat de Barcelona – Curs 2016/17

Sumari

1. Introducció	4
2. L'Amèrica Llatina després de les independències	7
3. El cabdillisme: definició i orígens	12
3.1. Els orígens del cabdillisme	12
3.2. L'accés dels cabdills al poder	15
4. Mèxic: dels proto-cabdills a su "Alteza Serenísima"	22
4.1. Hidalgo i Morelos, proto-cabdills i precursors.....	23
4.2. L'Emperador Agustín I i la seva caiguda.....	26
4.3. Santa Anna, el cabdill mexicà per excel·lència	32
5. Bolívia: de la Confederació al cabdillisme popular	38
5.1. La Confederació Peruano-Boliviana i Santa Cruz	41
5.2. José Ballivián, l'heroi d'Ingavi	44
5.3. Belzú, el cabdill popular	45
6. Conclusions	49
7. Bibliografia	51

Abstract

When the Latin America Wars of Independence were finally over, the new countries that appeared saw the emergence and conformation of the “caudillismo”, a new type of politics which dominated the region during the first half of the Nineteenth Century. In this work, thought as to see the historiographic state of the matter, we try to focus on the “caudillos”; how they emerged, they took control of the power and they kept it. Also, we specify in studying two examples, that are Mexico and Bolivia, to be able to prove the hypothesis.

Resum

Quan les Guerres de Independència a l'Amèrica Llatina, finalment, acabaren, els nous països sorgits veurien l'aparició i conformació del “cabdillisme” com a forma de fer política, dominant la regió durant la primera meitat del segle XIX. En aquest treball, vist com un estat de la qüestió, ens centrem en els “cabdills”; com van sorgir, com van prendre el poder i com van mantenir-lo. A més, abordem dos anàlisis de cas, Mèxic i Bolívia, per tal de poder demostrar les hipòtesis plantejades.

Resumen

Cuando las Guerras de Independencia en América Latina, finalmente, acabaron, los nuevos países surgidos vieron la aparición y conformación del “caudillismo” como forma de hacer política, dominando la región durante la primera mitad del siglo XIX. En este trabajo, visto como un estado de la cuestión, nos centramos en los “caudillos”; cómo surgieron, cómo tomaron el poder y cómo lo mantuvieron. Además, abordamos dos análisis de caso, México y Bolivia, que nos permiten demostrar las hipótesis planteadas.

1. Introducció

Aquest treball s'emmarca i ha estat dut a terme com a Treball de Final del Grau de Història de la Universitat de Barcelona. Com acostuma a ser usual, la tria de temàtica va ser difícil i només sorgí fruit de la reflexió i del repàs d'allò estudiat durant la realització del grau. Finalment em vaig decantar, primer, per l'àmbit de la història d'Amèrica, quelcom del que no dubtava ja que sempre m'ha apassionat –i cada cop ho fa més– i, després, per la temàtica del cabdillisme a l'època contemporània, que havia tractat en les assignatures de Història d'Amèrica, amb la Dra. Cielo Zaidenwergr i, sobretot, a l'optativa anomenada Història d'Amèrica Contemporània, amb la tutora d'aquest treball, la Dra. Pilar García Jordán.

La motivació per a fer la investigació gira al voltant de la intenció de construir un estat de la qüestió del tema triat que pugui permetre a qualsevol interessat d'introduir-s'hi i, a partir d'aquesta base, investigar més a fons la problemàtica, per així poder engrandir el corpus científic d'obres que trien com a eix principal –o bé secundari– l'estudi del cabdillisme.

L'Amèrica Llatina del segle XIX i els cabdills que en sorgiren, doncs, és allò en el que aquest treball està centrat. Per a fer-ho, s'ha contextualitzat la temàtica amb l'exposició de la situació existent en el continent just després de les guerres independentistes contra la metròpoli, sobretot posant l'ull en matèria econòmica. Aleshores, s'ha pretès posar una base al treball a partir de l'estat de la qüestió historiogràfic del cabdillisme, veient com els investigadors han discutit al llarg del segle XX i XXI sobre els orígens de tal problemàtica i la manera per la qual va imposar-se en la primera meitat del segle XIX.

La lectura de la bibliografia general sobre el cabdillisme i el consell i guiatge de la tutora d'aquest treball em dugueren a, havent partit dels estudis de caire més general, anar envers aquells que fossin més específics. Tal va ser el motiu que em portà a escollir treballar la temàtica aplicada a dos països, Mèxic i Bolívia, triats per la diferència que suposava l'estudi comparat del cabdillisme que es donaria en l'antic centre del Virregnat de la Nova Espanya amb la perifèrica Audiència de Charcas.

En aquests apartats s'ha hagut de triar el fet d'exposar l'obra d'uns cabdills i no tractar-ne d'altres. Això, tot i ser quelcom important en el capítol dedicat a Mèxic, on es parla d'Hidalgo, Morelos, Iturbide i Santa Anna principalment, deixant fora a personatges com Guerrero o Bustamante, és sobretot una supressió notable en el de Bolívia, on es parla de Santa Cruz, José Ballivián i Belzú, però no es tracta directament a molts d'altres. La tria, feta per la necessitat de sintetitzar, ha volgut exposar aquells cabdills que tinguessin un paper més important; alguns, per estar molts anys en el poder, com Santa Anna, d'altres per crear projectes innovadors pel país, com Ballivián, i d'altres per mostrar característiques pròpies que els fan diferents i d'especial interès, com Belzú.

Els capítols, doncs, han estat redactats en la mesura i l'ordre del que ha estat exposat fins ara. El treball s'inicia amb l'estat de l'Amèrica Llatina després de les independències, passant al tractament historiogràfic de la temàtica del cabdillisme per anar a l'estudi de cas de Mèxic i al de Bolívia, i finalitzant amb les conclusions i el llistat bibliogràfic.

A partir d'aquesta estructuració i de l'estudi de la bibliografia, em vaig plantejar dues hipòtesis. La primera, de caire general, és que els cabdills, utilitzant les classes baixes, arribarien a la cúspide de l'Estat a través de l'oportunisme i els buits de poder per tal d'afavorir a les classes més altes, les elits, oblidant a aquells que havien donat l'impuls decisiu per a posar-los al poder. Políticament, improvisarien les seves decisions i lluitarien pel lucre personal retardant el sorgiment de l'Estat nacional.

La segona, enfocada cap a la part específica del treball, els estudis de cas, és que el fenomen del cabdillisme fou quelcom més difícil de consolidar a Mèxic, on la ruptura amb la metròpoli va ser poc traumàtica i les antigues institucions conservaren amb força el poder, que a Bolívia, territori de la perifèria imperial, on es creà un fort buit d'autoritat. Això alhora propiciaria un sorgiment de l'Estat-Nació anterior a Mèxic, que deixaria abans enrere als cabdills, que a Bolívia.

Per tal de fonamentar tals hipòtesis, l'anàlisi s'ha fet en base a una bibliografia que ha estat el més variada possible, introduint obres de caire monogràfic, pàgines web, articles, estudis de cas i d'altres més generals sempre i quan l'explicació demanés tal cosa. Així, la metodologia emprada s'ha basat en la consulta, revisió i

interpretació de la bibliografia actual i clàssica –tot i no anar directament a les fonts-, pretenent, com ha estat exposat, ser un estat de la qüestió de la matèria treballada, aplicant notes al peu de pàgina tant bibliogràfiques com explicatives quan ha estat necessari.

La busca de bibliografia per a dur a terme el treball ha estat incansable i no s'ha frenat en cap moment, el que ha fet aparèixer la problemàtica derivada de tenir un límit d'espai. La constant síntesi de la molta informació rebuda ha estat un repte, així com la tria d'aspectes i temàtiques que poguessin ser més interessants per a donar cos a la investigació, deixant-ne a fora d'altres que bé mereixen atenció i estudi.

Per acabar, cal agrair a totes aquelles persones que han ajudat a que aquest treball anés endavant i no descarrilés en la boira que, a vegades, ha intentat travar el seu desenvolupament. A la Dra. Pilar García Jordán, tutora, que amb la seva docència, tenacitat i feina entusiasta m'ha donat un model a seguir, m'ha inspirat i ajudat a posar ordre a un desgavell d'idees. A la meva família, que m'ha donat tot el que tinc i permès tot el que he fet, i a la meva parella, que ha aguantat bons i mals moments i mai ha desistit en donar un cop de mà. Al meu avi, que si bé ja no em llegirà, espero i sé que n'estarà orgullós.

2. L'Amèrica Llatina després de les independències

El cabdillisme va ser un complex fenomen emmarcat dins d'un llarg procés polític-social que no pot ser exposat sense una ràpida mirada prèvia al context històric general de l'Amèrica Llatina, sorgit arran de les Guerres de Independència amb la metròpoli, Espanya.

La lluita per la llibertat dels estats llatinoamericans va tenir conseqüències immediates: econòmicament, posà fi al monopoli comercial espanyol, prenent dos grans avantatges comercials abans restringits, com eren l'accés directe als mercats internacionals del capital i el lliure comerç,¹ el que es sumà al trencament de l'arcaic sistema colonial espanyol, que restringia el creixement.² El particularisme que rodejava l'adquisició de terres i permisos de comerç en època colonial, així com l'alta càrrega impositiva i la falta d'inversió pública, duïen a un greuge econòmic constant per a les colònies provinent d'una metròpoli arbitrària,³ que desapareixeria en aquest moment.

Tot i això, el debat historiogràfic al voltant de si realment les independències van suposar una millora de l'economia de l'Amèrica Llatina o no ha estat motiu de molts estudis: per una banda, hi ha autors que consideren que el trencament només suposà un canvi d'una metròpoli en decadència com era l'espanyola per una en plena puixança econòmica com Gran Bretanya,⁴ que acabà per subduir els interessos d'aquests nous països sota la seva necessitat de vendre l'excedent productiu resultant de la Revolució Industrial, inundant el mercat americà de productes i no permetent un desenvolupament interior.⁵

¹ BULMER-THOMAS, V.. *The Economic History of Latin America since Independence*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, pp. 28-31.

² ALCÀZAR, Joan del (et al.). *Historia contemporànea de América*. València: Universitat de València, 2003, p. 77.

³ BÉRTOLA, Luis; OCAMPO, José Antonio. "II. La historia económica de las jóvenes repúblicas independientes, 1810-ca. 1870". A: *Desarrollo, vaivenes y desigualdad. La historia económica de América Latina desde la independencia*. Madrid: Secretaría General Iberoamericana, 2013, pp. 60-61.

⁴ Vegeu: IZARD, Miquel. *América Latina, siglo XIX. Violencia, subdesarrollo y dependencia*. Madrid: Editorial Síntesis, 1990, pp. 38-39, o LIEHR, R. (ed.). *América Latina en la época de Simón Bolívar*. Berlín: Colloquium Verlag, 1989, p. 128.

⁵ BAUER, A.; HALPERIN DONGHI, Tulio; MORENO FRAGINALS, M. (et al.). *Historia económica de América Latina: desde la independencia a nuestros días*. Barcelona: Crítica, 2002 [1985], p. 12.

En canvi, altres autors apunten a que entre 1820 i 1850 els països llatinoamericans foren dependents productivament de Gran Bretanya, impeditint fer créixer un sector manufacturer al territori, però seguirien per prendre decisions pròpies per no estar lligats encara al seu sistema bancari. Així, el comerç realment va permetre als autòctons comprar productes més barats que abans, tot i dur als nous estats a un marcat dèficit comercial, almenys fins 1850.⁶

El que és innegable, però, és que les guerres per assolir la independència van tenir, en si mateixes, un cost molt elevat per l'Amèrica Llatina, sobretot en aquelles regions on el context bèl·lic va tenir més incidència: serien el fet econòmic més important del segle XIX en tot el continent.⁷ Això fou degut a que les conseqüències tindrien implicacions de llarga durada en les vides dels llatinoamericans, que notarien com els seus estàndards de vida s'estancaven mentre els dels països més desenvolupats eren en ple auge,⁸ quelcom que es traslladaria, per exemple, a les relacions comercials, que partirien d'una relació de forces desigual.

Si bé les importacions, com s'ha remarcat, van créixer ostensiblement, les exportacions van caure per la destrucció de propietats i la desviació de la mà d'obra minera i agrícola cap a les tasques relacionades amb la guerra.⁹ Tal situació va provocar un clar descens de la producció tant d'"haciendas" i plantacions agrícoles, que sovint perderen un 50% del rendiment anterior,¹⁰ com de les mines de plata, quelcom vital per economies de països com Mèxic, als que els costaria molt recuperar-se.¹¹

El sector miner, doncs, que havia estat allò més cobdiciat per les potències colonials que volien prendre a Espanya el seu imperi i que semblava que havia de ser el motor de les noves economies llatinoamericanes, no va ajudar a la reconstrucció posterior a les guerres. Tot i que la historiografia tradicional ha apuntat sovint a la falta de mà d'obra per a explicar aquesta caiguda, actualment es

⁶ LUCENA SALMORAL, Manuel (coord.). *Historia de Iberoamérica. Tomo III: Historia Contemporánea*. Madrid: Ediciones Cátedra, 1998, p. 134.

⁷ PRADOS DE LA ESCOSURA, Leandro. *Colonial Independence and Economic Backwardness in Latin America* [en línia], pp. 1-2. Consulta: 3 de març de 2017.

⁸ BULMER-THOMAS, V.. *Op. cit.*, p. 410.

⁹ PRADOS DE LA ESCOSURA, Leandro. *Op. cit.*, p. 12. Consulta: 4 de març de 2017.

¹⁰ ALCÀZAR, Joan del (et al.). *Op. cit.*, pp. 78-79.

¹¹ BAUER, A.; HALPERIN DONGHI, Tulio; MORENO FRAGINALS, M. (et al.). *Op. cit.*, pp. 14-15.

posa més èmfasi a la tesi de la falta de capitals:¹² la destrucció feta pels exèrcits i la falta de continuïtat en el manteniment de les mines requeria una forta inversió que, davant les mancances de les elits locals, només podia provenir d'Europa, liderada per Anglaterra; aquesta, però, estava més interessada en vendre que en invertir, almenys fins a la meitat del segle XIX, el que impedí una ràpida recuperació minera.¹³

Altres sectors econòmics que no necessitaven de la gran inversió que requeria la mineria despuntarien a partir dels anys post-bèl·lics. L'agricultura, estancada –o fins i tot dins d'un context decreixent– pel que fa a productes tradicionals, com els cereals, començaria a albirar un creixement constant a finals de la primera meitat del segle XIX de la mà dels cultius tropicals, bàsicament el cafè;¹⁴ la ramaderia, la qual necessitava una molt minsa inversió així com poca mà d'obra, s'expandí amplíssimament, sobretot en aquelles zones, com el Río de la Plata, més properes als mercats exteriors, i bàsicament al voltant del bestiar boví.¹⁵ Finalment, el sector manufacturer, com es dedueix de la massiva arribada d'importacions britàniques propiciada per l'obertura comercial, va patir una davallada més o menys forta arreu menys a certs punts dedicats a la indústria tèxtil de Mèxic, com Puebla; en general, però, es limità a cobrir un minso mercat interior, podent sobreviure mètodes tradicionals en zones més aïllades, com als Andes centrals.¹⁶

Tots aquests canvis van trastocar completament l'ordre social preexistent. Les guerres, iniciades per les elits urbanes, van perjudicar-les molt més directament que a cap altra elit per sofrir la primerenca repressió dels reialistes¹⁷ i per dependre d'una riquesa de béns mobles, molt més susceptible a ser danyada que d'altres; alhora, s'havien destruït totalment les institucions colonials sobre les que pretenien sustentar el seu poder, deixant-los sense mecanismes polítics de control

¹² BETHELL, Leslie (ed.). *Historia de América Latina: 6. América Latina independiente, 1820-1870*. Barcelona: Editorial Crítica, 1991, pp. 12-14.

¹³ HALPERIN DONGHI, Tulio. *Historia contemporánea de América Latina*. Madrid: Alianza Editorial, 3a ed., 2013 [1969], pp. 148-149.

¹⁴ LUCENA SALMORAL, Manuel (coord.). *Op. cit.*, pp. 138-139.

¹⁵ BETHELL, Leslie (ed.). *Op. cit.*, pp. 17-19.

¹⁶ *Ibidem*. p. 27.

¹⁷ Entenen reialistes com a aquells que lluitaven per la conservació del domini colonial de la monarquia borbònica de Ferran VII, rei d'Espanya, enfrontats als independentistes.

efectiu del territori.¹⁸ A més, la pèrdua de poder dels comerciants criolls davant l'onada de productes europeus i, sobretot, britànics, va acabar per debilitar les seves fonts d'ingressos i trencar aquells objectius que s'havien proposat assolir després d'alliberar-se de la metròpoli.¹⁹

Els directament beneficiaris de la caiguda de les elits urbanes foren els sectors propietaris, essent estrats socials lligats a l'agricultura i la ramaderia: es visqué una ruralització de la societat, que es centraria política i econòmicament al voltant dels sectors que es consideraven les bases de la riquesa del moment.²⁰ Això, en el context de després de les anomenades guerres d'alliberació, provocà que aquestes elits rurals, terratinents, disposessin del pes militar per tal d'imposar-se davant d'un molt fràgil poder polític: juntament amb l'evolució envers la ruralitat, la societat i el poder es militaritzaren.²¹ Així doncs, les elits urbanes perdrien el poder que pretenien ostentar en favor d'uns terratinents que gaudien de terres, font de riquesa del moment, i de control de la demografia i l'exèrcit; la inestabilitat política que això implicà sovint duria a un descontrolat creixement del deute per desincentivar la inversió, del que Mèxic és un clar exemple.²²

Un dels factors que més criticaven els independentistes sobre el govern colonial, la forta càrrega impositiva, desapareixeria i, aleshores, els guanys espanyols haurien d'haver passat a ser americans: tot i això, els costos de crear una administració que fes mutar el sistema des d'una gran economia tancada a una petita i oberta república sovint van tancar els possibles beneficis en matèria fiscal²³ per la inestabilitat abans apuntada, la incapacitat per a dur a terme tal projecte i per l'evident militarització social lligada a l'auge terratinent, que s'enduria els recursos, tenint uns pressupostos militars de fins el 77% del total entre 1822 i 1860.²⁴

¹⁸ HERNÁNDEZ SÁNCHEZ-BARBA, Mario. *Formación de las naciones iberoamericanas (siglo XIX)*. Madrid: Ediciones Anaya, 1988, p. 16.

¹⁹ HALPERIN DONGHI, Tulio. *Op. cit.*, pp. 146-148.

²⁰ ALCÁZAR, Joan del (et al.). *Op. cit.*, p. 81.

²¹ HALPERIN DONGHI, Tulio. *Op. cit.*, pp. 146-147.

²² AMARAL, Samuel; PRADOS DE LA ESCOSURA, Leandro (ed.). *La independencia americana: consecuencias económicas*. Madrid: Alianza Editorial, 1993, pp. 30-53.

²³ PRADOS DE LA ESCOSURA, Leandro. *Op. cit.*, pp. 4-5. Consulta: 3 de març de 2017.

²⁴ BATES, Robert (et al.). *Lost decades: Lessons from post-independence Latin America for today's Africa* [en línia], p. 11. Consulta: 3 de març de 2017.

Així, a curt termini les conseqüències beneficioses de la independència en el plànol econòmic foren minses i totalment superades pels costos derivats de la guerra i la destrucció, però a llarg plaç el fet d'haver aconseguit una estructura política pròpia permetria la modernització en el terreny econòmic, amb millors o pitjors resultats depenent de la regió;²⁵ a més, de 1820 a 1870 la població augmentaria un 1,3% anual, el que reflexa un incipient creixement que, tot i desigual segons la regió estudiada, és significatiu i permet copsar la tendència demogràfica que es mantindria a l'alça en el temps.²⁶

Els nous estats llatinoamericans encararen els primers compassos de la seva independència política, doncs, amb incapacitats econòmiques, que intentarien pal·liar donant més pes al món que requeria de menys inversió, el rural, que acabaria per controlar un aparell polític que havia estat dinamitat durant el context bèl·lic. En aquest context, personatges carismàtics sorgirien al camp com a líders de masses per tal d'imposar l'ordre i un projecte concret pel país al que pertanyien: són els anomenats "caudillos", objecte d'aquest treball.

²⁵ AMARAL, Samuel; PRADOS DE LA ESCOSURA, Leandro (ed.). *Op. cit.*, p. 19.

²⁶ BÉRTOLA, Luis; OCAMPO, José Antonio. *Op. cit.*, p. 67.

3. El cabdillisme: definició i orígens

Abans d'introduir la problemàtica dels cabdills aplicada als dos estudis de cas dels que es compona aquest treball, és necessari fer un acostament historiogràfic a la temàtica. Així, fet a mode d'estat de la qüestió, aquest capítol consta d'una divisió necessària, iniciant-se a partir de l'exposició dels orígens del cabdillisme segons l'extensa investigació i tractament que la temàtica ha rebut, des de Chapman, a inicis del segle XX, fins les tesis actuals, per passar a exposar com s'ha vist l'accés d'aquests cabdills al poder, contextualitzant els estudis de cas posteriors.

3.1. Els orígens del cabdillisme

Si bé el cabdillisme prengué la força necessària per arribar al poder en el context citat en l'apartat 3, el debat historiogràfic sobre l'origen anterior o contemporani a tals fets del cabdillisme ha estat extens i ha ocupat articles i obres sencers d'autors des de principis del segle XX,²⁷ creient necessari conèixer la raó del sorgiment de tals personatges i de tal fenomen per donar llum al procés que engegaren.

Charles Chapman fou un dels primers en abordar la temàtica del cabdillisme amb més atenció i profunditat, queixant-se obertament del poc tractament que havia merescut històricament quelcom que, segons ell, marcaria totalment les noves repúbliques; els llibres anteriors al seu article només citen el fenomen de forma general i poc concreta.²⁸ Ell indicà que el sorgiment dels cabdills llatinoamericans es devia principalment a l'herència de formes polítiques provinents dels espanyols nouvinguts –fins i tot els antics “conquistadores”- a Llatinoamèrica, autoritaris i de tradició absolutista. Així, al arribar a les noves terres, els espanyols es comportarien tal i com feien al seu país, és a dir, tal i com les estructures de l'Antic Règim preconitzaven, traslladant d'aquesta manera tal forma de fer política cap al Nou Món durant els segles que durà l'ocupació hispànica d'Amèrica.²⁹

²⁷ TATEIWA, Reiko. *El caudillismo y sus interpretaciones: un análisis sobre un fenómeno común de la historia de América Latina en el siglo XIX* [en línia], p. 43. Consulta: 14 de febrer de 2017.

²⁸ CHAPMAN, Charles. “The Age of the Caudillos: A Chapter in Hispanic American History”. *Hispanic American Historical Review*. 1932, vol. 12, núm. 3. p. 281.

²⁹ *Ibidem*. pp. 286-287.

Com a continuador d'aquest discurs, tot i que amb importants variacions, trobem a Richard Morse,³⁰ que dues dècades després lligaria el naixement del cabdillisme a les tradicions polítiques dels Reis Catòlics. Segons Morse, mentre la tradició "absolutitzant" d'Isabel la Catòlica seria la dominant fins 1808, tenint una Hispanoamèrica unida, amb l'arribada dels Bonaparte el "maquiavel·lisme" de Ferran d'Aragó prendria preponderància, veient el naixement de repúbliques descohesionades, com les de la Itàlia de Maquiavel, on cadascú lluitaria pels seus interessos per no tenir l'element unificador que suposava el monarca; això faria néixer els cabdills.³¹ Així doncs, aquests dos autors, lligats a la historiografia clàssica, considerarien el sorgiment de tals personatges com a quelcom que provindria de la tradició hispànica, no sent un producte de la dialèctica social i política pròpia del territori independitzat.

Més tard, s'expandí la concepció de la raó de l'origen dels cabdills llatinoamericans cap a altres vies. Un dels autors que millor ho exemplificà fou Beezley: ell apuntà a que les revolucions independentistes, en si mateixes, simplement traslladaren la sobirania dels pobles americans al seu propi territori, però que l'herència colonial seria total. La presència del virrei, doncs, va crear una tradició política centralista i autoritària, centrada en algú que combinava multitud de poders i que el manipulava al seu gust; aquesta manera de governar, que segons l'autor tindrien els virreis colonials, seria la manera que prendrien els cabdills posteriors, tenint com a única diferència que no jurarien lleialtat a cap monarca.³²

Segons Beezley, aquests oportunistes sorgirien a partir de la incomunicació de les regions interiors, que impedièren el control social per part dels nous estats i permeteren un auge d'homes al voltant dels quals s'agruparen localitats i províncies senceres. Tals homes, els cabdills, utilitzarien els terratinents, l'exèrcit i l'Església per tal d'assolir el poder, així com el prestigi propi i les relacions clientelars creades progressivament en l'avenç cap al govern de l'Estat.³³

³⁰ TATEIWA, Reiko. *Op. cit.*, p. 44. Consulta: 15 de febrer de 2017.

³¹ MORSE, Richard. "Toward a Theory of Spanish American Government". *Journal of the History of Ideas*. 1954, vol. 15, núm. 1. pp. 78-79.

³² BEEZLEY, William. "Caudillismo: An Interpretive Note". *Journal of Inter-American Studies*. 1969, vol. 11, núm. 3. p. 346.

³³ *Ibidem*. pp. 348-349.

Tals afirmacions tingueren volada historiogràfica; efectivament, la tesi de que les societats llatinoamericanes eren immadures com per a crear un Estat modern i que això tenia les arrels en l'estructura de poder colonial -absolutista i que no permetia participar en política a la població-³⁴ ha estat sovint repetida, apuntant directament al sistema virregnal com a causant de l'auge dels cabdills, que serien la conseqüència necessària del trasllat de la sobirania cap als americans.

Entrant a fons en el món historiogràfic del cabdillisme, podem trobar d'altres maneres d'explicar el seu origen: Dealy ho veu com una conseqüència del pensament catòlic, ja que aquest premia, a través de la seva estructura social, l'ascens polític i de seguidors. Segons ell, l'home catòlic busca assolir el màxim poder públic tant com Weber dirà que el protestant busca la riquesa privada.³⁵

Aquestes interpretacions, però, veien el fenomen del cabdillisme com quelcom forani, no propi realment del territori americà; seria o bé herència de la monarquia espanyola, dels virreis representants de la institució³⁶ o bé del món religiós aportat per la metròpoli, el que treu importància als processos interns, tant socials com polítics i econòmics, que l'Amèrica espanyola visqué abans, durant i després de les independències. Com Claudio Véliz afirmaria, la tradició centralista de la metròpoli impediria moltes de les pràctiques cíviques i d'autogovern que, en canvi, a les colònies de l'Amèrica del Nord es dueren a terme, afavorint un fort personalisme, expressat a través del presidencialisme i derivant en l'autoritat cabdillista.³⁷

Una visió innovadora i que trenca amb la interpretació de que el cabdillisme ve donat per tradicions polítiques alienes a la realitat autòctona de Llatinoamèrica fou la de John Lynch. En varis articles i obres on tracta extensament la temàtica, l'historiador anglosaxó considera que foren les guerres per la independència les que varen fer néixer els cabdills a través de la dissolució de les estructures de poder anteriors que serien substituïdes per d'altres molt precàries.³⁸

³⁴ ARAYA POCHET, Carlos. *Historia de América en perspectiva latinoamericana*. San José (Costa Rica): EUNED, 2005, pp. 113-114.

³⁵ DEALY, Glen C.. "The Public Man". A: HAMILL, Hugh (ed.). *Caudillos: Dictators in Spanish America*. Norman: University of Oklahoma Press, 1992. pp. 43-54.

³⁶ TATEIWA, Reiko. *Op. cit.*, pp. 44-46. Consulta: 22 de febrer de 2017.

³⁷ VÉLIZ, Claudio. *La tradición centralista de América Latina*. Barcelona: Ariel, 1984, pp. 3-16.

³⁸ LYNCH, John. *Caudillos en Hispanoamérica, 1800-1850*. Madrid: Editorial Mapfre, 1993, p. 59.

Així, amb les independències les noves repúbliques es trobaren sense un poder central clar, sofrint per una gran falta de consens i heterogeneïtat social que feia que les constitucions i cartes magnes promulgades tinguessin poc valor, fora del simbòlic. Els criolls que prengueren el poder tenien sovint enfront seu a gran part de la societat:³⁹ forces populars que veien com aquests volien la independència per a no canviar res de l'ordre social imperant en temps colonials, quelcom que no podien acceptar; davant això, s'agruparien al voltant de cabdills locals que lluitarien pel poder utilitzant la força i la influència social a través de llargues xarxes clientelars.⁴⁰

Així doncs, el debat per tal de conèixer la raó de la gènesi de la figura del cabdill, contraposant tesis d'inspiració o tradició forània a la creació interior de tal institució, és tancat per John Lynch, considerant que sorgiren a partir del buit de poder creat amb la destrucció del poder colonial. Un cop exposades tals discussions, cal veure quelcom en el que la historiografia ha estat tradicionalment més d'acord: com van assolir el poder i com van mantenir-lo.

3.2. L'accés dels cabdills al poder

Davant de tal buit en el poder dels nous estats, els carismàtics cabdills, que havien vist créixer les seves capacitats econòmico-socials personals a través de les guerres per la necessitat criolla de comptar amb els terratinents i les seves bandes armades per suplir la falta de soldats,⁴¹ van disposar-se a prendre el control nacional allà on el nou Estat fos prou dèbil. Això ho farien en base a augmentar el nombre de lleials, soldats i col·laboradors a la seva causa, quelcom que fou dut a terme amb gran facilitat degut a les males condicions de vida al camp, sector econòmic que encara no despuntava; les bandes locals, de nombre i tamany creixent, es convertiren en exèrcits al seu servei.⁴²

Ja en el període colonial aquesta relació patró-client existia dins les "haciendas", plantacions i estàncies, on s'administraven subsistències als treballadors a canvi

³⁹ LYNCH, John. "Los caudillos como agentes del orden social: Venezuela y Argentina, 1820-1850". A: ANNINO, Antonio (et al.). *América Latina dallo stato coloniale allo stato nazione*, vol. II. Milà: Franco Angeli (editor), 1987. pp. 488-489.

⁴⁰ ARAYA POCHET, Carlos. *Op. cit.*, p. 113.

⁴¹ WOLF, Eric R.; HANSEN, Edward C.. "Caudillo Politics: A Structural Analysis". A: HAMILL, Hugh (ed.). *Caudillos: Dictators in Spanish America*. Norman: University of Oklahoma Press, 1992. p. 63.

⁴² LYNCH, John. *Caudillos en Hispanoamérica...*, p. 60.

de la lleialtat total al terratinent, que els armava per tal de defensar les seves pròpies propietats.⁴³ Davant del desastre que per molts suposaren les independències, doncs, el cabdill gaudia d'una ja formada xarxa de recursos, tant econòmics com humans, que estava disposat a engrandir,⁴⁴ cosa que el permetia competir amb els criolls pel poder central. El terratinent i els seus peons sortien de la "hacienda" per anar, armats, envers les ciutats.

Les xarxes de clients gaudien dels majors lligams dins la pròpia família dels cabdills, que cobria gran part de la classe terratinent per enllaços matrimonials, qüestió aquesta que donaria a aquest grup social una forta cohesió.⁴⁵ Les relacions clientelars afectarien a tots els sectors del camp, on es basaria el poder d'aquests personatges establint unes clares jerarquies piramidals amb ells a la punta, mentre recollirien les demandes dels clients i, en base a prevendes o promeses, afirmarien lluitar pels interessos de tots els seguidors i contra els de les elits de la capital.⁴⁶ Segons Dealy, això és degut a que el poder, en tals països, i com abans s'ha apuntat, es mesurava pel nombre de seguidors que es tenien més que per la riquesa, cosa que catapultaria als cabdills a les més altes esferes.⁴⁷

Per aconseguir una quantitat de seguidors totalment lleials que els fessin destacar entre d'altres cabdills i, fins i tot, arribar al punt més àlgid del poder estatal, aquests personatges promogueren la manifestació del que alguns autors, com Wolf o Hansen, han catalogat com a formes de masculinitat o "machismo":⁴⁸ aquests líders havien de mostrar un perfil dominant, bel·licós i jeràrquic, estar disposats a batre's en duel amb qualsevol que es considerés enemic i tenir una personalitat carismàtica que, per si sola, enlluernés els seus seguidors. Això crearia, doncs, uns grups lleials a la persona, al cabdill, i no al que ell representava: a la mort del líder, la banda que li donaria tal lleial suport es desmembraria sempre, per la impossibilitat de donar un successor a una concepció de poder tan personalista.⁴⁹

⁴³ TATEIWA, Reiko. *Op. cit.*, p. 47. Consulta: 23 de febrer de 2017.

⁴⁴ LYNCH, John. *Caudillos en Hispanoamérica...*, p. 18.

⁴⁵ LYNCH, John. *Hispanoamérica 1750-1850: Ensayos sobre la sociedad y el estado*. Bogotá: Universidad Nacional de Colombia, 1987, p. 74.

⁴⁶ DEALY, Glen C.. *Op. cit.*, pp. 53-55.

⁴⁷ HAMILL, Hugh (ed.). *Caudillos: Dictators in Spanish America*. Norman: University of Oklahoma Press, 1992, p. 11.

⁴⁸ WOLF, Eric R.; HANSEN, Edward C.. *Op. cit.*, p. 64.

⁴⁹ *Ibidem*. pp. 64-66.

Els cabdills, per tal de complir les prevendes i promeses donades en un primer moment als seus empobrits seguidors rurals, es dedicarien sovint al pillatge. A través de la confiscació de propietat dels enemics, multes, préstecs forçats o, directament, el robatori de béns i provisions, això permetria al patró fonamentar encara més la relació amb la seva clientela, així com dur a terme actes intimidatoris que el poguessin progressivament acostar al poder.⁵⁰ Mantenint els seguidors satisfets el permetia especular amb un futur que el dugués de la seva “hacienda” a la ciutat capital.

Així doncs, la classe terratinent, totalment unida de forma local a un líder carismàtic, amb una gran cohesió,⁵¹ i sustentada per una gran quantitat de clients, tant de sectors inorgànics de la societat com de cacics que els controlaven, que suposaven el braç armat de la seva voluntat,⁵² podien passar de tal localitat a prendre el poder nacional. Cal remarcar, però, que en els països que eren el centre de l'antiga societat colonial, com Mèxic o Perú, aquesta base de militarització dels cabdills no vindria tant de les seves bandes armades, com fou usual a la resta del continent, sinó del propi exèrcit regular, ja que allà els membres dels estaments militars eren totalment dependents de la seva carrera a l'exèrcit i s'aferraren als seus furs.⁵³

Alguns cabdills d'arreu de Llatinoamèrica prendrien aleshores l'autoritat suprema dels seus estats, governant el país en base a mantenir un poder personal no institucionalitzat de caire dictatorial i autoritari.⁵⁴ Un cop en el poder, i segons la tesi de Lynch, oblidarien les prevendes i promeses de possible canvi en la situació dels seus seguidors de classes baixes i d'oposició als grups econòmics dominants de la capital, establint fronteres marcades al canvi social que preconitzaven els sectors més desfavorits, que no havien notat els efectes de la independència, i sent la punta de llança de les elits, normalment terratinents. Passarien a ser indispensables per a l'aristocràcia, però mantindrien la capacitat d'actuar de forma

⁵⁰ LYNCH, John. *Hispanoamérica...*, pp. 80-81.

⁵¹ LUCENA SALMORAL, Manuel (coord.). *Op. cit.*, p. 154.

⁵² CALVO, Thomas. *Iberoamérica: de 1570 a 1910*. Barcelona: Península, 1996, p. 369.

⁵³ LUCENA SALMORAL, Manuel (coord.). *Op. cit.*, pp. 156-157.

⁵⁴ LYNCH, John. *Caudillos en Hispanoamérica...*, pp. 21-26.

independent amb els seus recursos, que cada cop es veurien més augmentats, amb set de riqueses materials.⁵⁵

Així, i seguint amb la tesi de l'historiador anglosaxó, mentre que sovint s'ha presentat als cabdills com a personatges que contribuïen a l'"anarquia" i inestabilitat posterior a les independències i que actuaven contra els règims constitucionals, el cert fou que, tot i els saquejos i el fet de controlar masses de treballadors rurals pobres, aquests personatges defensarien les elits republicanes; es considerarien a sí mateixos com a baluards de la llei i l'ordre davant de l'incapacitat de que això ho fes únicament una dèbil i teòrica constitució. Foren, com apunta el mateix autor, "agents de l'ordre social", mantenint-lo en base a la repressió sobre l'oposició.⁵⁶

Prenent el poder, doncs, els països llatinoamericans passaren del més teòric que pràctic sistema democràtic-liberal que promulgaven les diferents constitucions, el qual era vist com a quelcom inaplicable per l'heterogeneïtat social, la falta de consens i l'absència d'una tradició política democràtica, a un sistema aplicat a la realitat del territori, la de la militarització, la ruralització i el clientelatge del cabdillisme.⁵⁷

A més, els criolls havien temut la possibilitat d'una rebel·lió de les masses que els propis cabdills havien militaritzat i aixecat; igualment, allà on la presència d'esclaus fos més important, davant d'una revolta de negres com la produïda a Haití, els criolls tenien poca confiança en les dèbils institucions que havien de protegir-los i volien un poder més personalista i pròxim, pel que acceptarien amb facilitat aquests cabdills.⁵⁸ Es constituïren, doncs, com a guardians de la riquesa econòmica de les elits, així com a tirans per a l'oposició. Malgrat això, gaudiren sovint d'acceptació popular per ser considerats herois de guerra, tenint un magnetisme molt marcat amb la societat que des de la historiografia és vist com un misteri, ja que encara no ha estat clarament exposat d'on provindria.⁵⁹

⁵⁵ LYNCH, John. "Los caudillos...", p. 495.

⁵⁶ LYNCH, John. *Hispanoamérica...*, p. 101.

⁵⁷ ARAYA POCHET, Carlos. *Loc. cit...*

⁵⁸ LYNCH, John. *Caudillos en Hispanoamérica...*, p. 253.

⁵⁹ TATEIWA, Reiko. *Op. cit.*, pp. 49-51. Consulta: 21 de febrer de 2017.

Aquesta acceptació popular fou una de les raons que van permetre als cabdills, generalment, mantenir frenats en les seves aspiracions als sectors baixos de la societat. A més, es beneficiarien d'aspectes tals com l'estructura interna dels grups més desafavorits, molt disgregats en classes i interessos, el que els feia poc proclius a aliar-se en una acció conjunta contra el poder, o, com a Argentina, de l'exclusió popular de la participació i de polítiques de terror, mentre que a països com Veneçuela es mantindrien les aspiracions frenades per les continues accions de l'exèrcit amb el pretext de defensar la Constitució.⁶⁰ Així és com aquests personatges mantindrien a l'oligarquia en el poder.

Sabedors de la naturalesa del seu poder, que els havia arribat a través del cop militar, aquests líders regionals governarien amb certa inseguretat i sovint arbitràriament, coneixent la possibilitat de que un altre cabdill fes el mateix que ells havien fet, traient-los de la punta de la piràmide. Així, governarien mitjançant la violència i sobretot es basarien, com havien fet abans de ser presidents, en la lleialtat personal per afavorir els seus aliats, convertint-se en benefactors.⁶¹

L'ideari polític que duïen en sí mateixos els cabdills és quelcom difícil de determinar. La historiografia apunta a que tenien unes idees molt difoses i, sovint, nul·les de govern; tot i això, però, introduïrien la necessitat d'adquirir títols constitucionals, ja fos per ostentar, per l'enriquiment personal –molt buscat per aquests personatges– o per qualsevol altre motiu, així com la de plebiscitar-se, i alguns fins i tot s'enorgullirien de passar el poder de forma legal a un civil, per a després recuperar-lo. Indirectament, aquestes pràctiques permetien al poble iniciar-se en el funcionament de la democràcia,⁶² tot i que representant valors molt distants a aquesta tal i com es coneix en el món occidental, lligats a l'autoritarisme.

Alguns historiadors, com Gilmore, apunten que en certs casos l'acció política dels cabdills, sovint analfabets, més que ser guiada pels terratinents als que estava aliat, era manipulada per grups de civils, com els advocats i polítics que, havent estudiat a la universitat, és a dir, sent lletrats, criticaven l'acció d'aquests líders regionals,

⁶⁰ LYNCH, John. "Los caudillos...", pp. 496-498.

⁶¹ BETHELL, Leslie (ed.). *Op. cit.*, p. 64.

⁶² CALVO, Thomas. *Op. cit.*, p. 372.

però alhora duïen les seves polítiques cap allà on volien.⁶³ Això, doncs, era quelcom necessari pels cabdills, ja que necessitaven d'intel·lectuals per a fer funcionar l'administració, i per als propis intel·lectuals, per aconseguir els seus propòsits.

El període durant el qual aquests cabdills ocuparien el poder fou finalment curt, circumscrits a la primera meitat del segle XIX, però alguns autors consideren que seria suficient per a retardar el naixement de l'Estat-Nació: basats en l'economia de les "haciendas", estancada, impedirien la integració en l'economia mundial i la creació d'un mercat interior nacional, així com d'una burgesia forta que pogués controlar el país.⁶⁴

Germani, a més, juntament amb altres historiadors, anà més lluny en la seva interpretació dels successos i arribà a considerar el cabdillisme, referint-s'hi com a simple populisme, com un fenomen que no només retardava el naixement de la nacionalitat, sinó també de l'inevitable sorgiment de la democràcia representativa.⁶⁵ Aquesta ha estat senyalada com a interpretació eurocèntrica, ja que implica que el model polític que havia de seguir l'Amèrica Llatina havia de ser l'uropeu, pel que ha estat rebutjada sistemàticament.⁶⁶

En l'altra banda del debat trobem l'afirmació de que l'Estat-Nació començaria a sorgir en aquesta època com a defensa del país davant la dependència i la debilitat internacional que les noves estructures mostraven, que no millorarien amb l'època cabdillista.⁶⁷ Tot i això, cal recordar que a la primera meitat del segle XIX els països europeus encara no havien invertit a Llatinoamèrica gaires fortunes per la poca disponibilitat de capital i l'alt risc que suposava tal inversió, el que implica que no sigui del tot correcte parlar de dependència fins passat el 1850.⁶⁸

Entenent, però, la nacionalitat com un consens entre tots els sectors socials sota una mateixa llei, és cert que els cabdills iniciarien les curses envers el poder nacional afavorint les classes més baixes, que li deurién lleialtat, i sovint passaren a

⁶³ GILMORE, Robert L.. *Caudillism and militarism in Venezuela, 1810-1910*. Athens, Ohio: Ohio University Press, 1964, pp. 54-56.

⁶⁴ BETHELL, Leslie (ed.). *Op. cit.*, p. 102.

⁶⁵ TOURAINE, Alain; GERMANI, Gino. *América del Sur: un proletariado nuevo*. Barcelona: Nova Terra, 1965, p. 40.

⁶⁶ ENTRENA DURÁN, Francisco. "Los populismos y la formación del Estado-nación en América Latina". *Anuario de Estudios Americanos*. 1996, vol. 53, núm. 1. pp. 110-111.

⁶⁷ *Ibidem*. p. 112.

⁶⁸ HALPERIN DONGHI, Tulio. *Op. cit.*, pp. 148-149.

servir els interessos dels seus aliats terratinents un cop dins el Palau Presidencial, participant d'interessos d'uns i altres o en bàndols federalistes o unitaristes segons les possibilitats d'adquirir més poder que li oferís cada facció.⁶⁹ Així, en l'aspecte de conformar una única voluntat nacional, un projecte econòmic i polític consensuat, van poder ser un impediment, produint oposició i fragmentació.

Així doncs, trobem que en la primera meitat del segle XIX els cabdills foren un fenomen estès arreu de Llatinoamèrica, que tot i tenir un origen historiogràficament incert per existir un desacord entre els autors, s'aprofitarien del buit de poder posterior a les independències per conformar xarxes clientelars de favors mutus i de base rural –i militar, eminentment en països com Mèxic o Perú, antics centres imperials- i, amb el suport d'aquestes i dels terratinents, arribar al poder, des d'on passarien, usualment, a afavorir a les classes dominants, duent a terme pràctiques autoritàries i d'exclusió de participació als sectors socials més desafavorits. A més, practicarien una extensa corrupció i repressió, així com no es guiarien per cap teorema polític més que la improvisació i el manteniment de l'oligarquia a la cúspide de l'Estat. Això i els seus interessos econòmics lligats a la ruralitat, segons alguns autors, retardarien la formació dels Estats-Nació en els països afectats pel fenomen.

⁶⁹ ALCÀZAR, Joan del (et al.). *Op. cit.*, pp. 87-88.

4. Mèxic: dels proto-cabdills a su “Alteza Serenísima”⁷⁰

Els anys que van de 1810 a 1821 són vistos per la historiografia mexicana com a un temps en el que el país es submergí en el caos total. La metròpoli i el seu Rei no donaven cap resposta al territori, ocupats com eren amb la guerra contra Napoleó, pel que el buit de poder donà un impuls als poders regionals; els cabdills serien agents de la independència, i alhora serien creats per a aconseguir-la.⁷¹

El malestar mexicà radicava en un creixement demogràfic continuat des del segle XVII, tot i l'alternança de períodes de crisi,⁷² el que reduí les possibilitats d'augmentar la renda per a la població. Aquestes serien gairebé nul·les per a gran part dels seus habitants degut als extraordinaris i poc entesos impostos que el sistema virregnal afegí sobre la Nova Espanya per a fer front a la França Napoleònica, el que perjudicà a gran part de la població, sobretot als sectors rurals, que es trobaven per si mateixos en crisi.⁷³

Per a exemplificar clarament l'època que s'obrí amb l'emancipació del Regne d'Espanya, seguidament són exposats els moviments que els cabdills més cèlebres dueren a terme a Mèxic. Els triats han estat, per una banda, Hidalgo i Morelos, actuals herois nacionals que suposarien la base del posterior cabdillisme; Iturbide, l'Emperador que posaria la primera pedra del Mèxic independent; i Santa Anna, el cabdill amb més mandats i més influent en la política del país, així com el més recordat i tractat per la historiografia.

⁷⁰ Títol pres per Antonio López de Santa Anna en la seva última presidència, a partir de 1853, i que feu pensar en una deriva monàrquica del seu règim. Es nomenà, alhora, dictador vitalici [GONZÁLEZ LEZAMA, Raúl. *La Dictadura. El último gobierno de Antonio López de Santa Anna* [en línia]. Consulta: 24 de març de 2017.).

⁷¹ HAMILL, Hugh (ed.). *Op. cit.*, p. 99.

⁷² ALBA-HERNÁNDEZ, Francisco. *La población de México*. Ciudad de México: El Colegio de México, 1976, p. 4.

⁷³ HAMILL, Hugh (ed.). *Loc. cit.*

4.1. Hidalgo i Morelos, proto-cabdills i precursors

Davant la situació de penúria que travessava la Nova Espanya, de les províncies sorgiren personatges que prendrien l'escomesa de demanar, mitjançant un aixecament, una major autonomia local pel camp mexicà.⁷⁴ Per a fer-ho, aprofitarien el seu carisma i prestigi per a encisar les grans masses de bandits rebels regionals i enfocar-les cap als interessos que proclamaven com a comuns per a tot el país. Els més famosos d'aquests proto-cabdills serien dos clergues, Miguel Hidalgo i José María Morelos,⁷⁵ que tot i que sovint la historiografia els ha considerat simples cacics, per les característiques del moviment que lideraria cadascun d'ells mereixen una etiqueta de més importància,⁷⁶ havent preparat el terreny per als cabdills militars que vindrien després. Paral·lelament a ells sorgirien molts altres líders catalitzadors de les demandes rurals, el que autors com Van Young han lligat a la tradició messiànica que rodeja Mèxic ja des d'abans de tals aixecaments, i que impregnà també les erupcions dels proto-cabdills.⁷⁷

Hidalgo fou el primer en actuar, oficialment iniciant la lluita per la independència amb el "Grito de Dolores" del 16 de setembre de 1810, que declarava la independència en favor del captiu Ferran VII, l'Església i la religió catòlica, no suposant, doncs, un trencament dramàtic i immediat.⁷⁸ Havia utilitzat la seva parròquia en el sentit en el que els cabdills terratinents feien servir les hisendes, creant xarxes clientelars d'abast molt més llunyà del que podia arribar ell sol des de la seva jurisdicció i de fidelitat a partir de proclames contra els impostos o per l'obertura de les presons de Dolores; els seus pobres seguidors el seguirien amb la perspectiva d'aconseguir justícia social, és a dir, terres pròpies.⁷⁹ A més, era un prototip del "machismo", com apunten historiadors com Wolf, Hansen o Hamill, utilitzant aspectes associats al gènere masculí per guanyar adeptes.⁸⁰

⁷⁴ TUTINO, John. *De la insurrección a la revolución en México: las bases sociales de la violencia agraria, 1750-1940*. Ciudad de México: Ediciones Era, 1999, p. 116.

⁷⁵ LYNCH, John. *Caudillos en Hispanoamérica...*, pp. 108-112.

⁷⁶ DÍAZ DÍAZ, Fernando. *Caudillos y caciques: Antonio López de Santa Anna y Juan Álvarez*. Ciudad de México: El Colegio de México, 1972, p. 6.

⁷⁷ VAN YOUNG, Eric. *The other rebellion: Popular Violence, Ideology, and the Mexican Struggle for Independence, 1810-1821*. Stanford, CA: Stanford University Press, p. 454.

⁷⁸ McFARLANE, Anthony. *War and Independence in Spanish America*. New York, NY: Routledge, 2014, pp. 219-220.

⁷⁹ LYNCH, John. *Caudillos en Hispanoamérica...*, pp. 109-110.

⁸⁰ HAMILL, Hugh. *The Hidalgo Revolt*. Gainesville, FL: University of Florida Press, 1966, p. 105.

Després d'una sèrie de moviments dels insurgents dirigits per Hidalgo i de prendre el símbol de la Verge de Guadalupe com a propi de la rebel·lió,⁸¹ el moviment prengué grans dimensions, mostrant-se com a atractiu pels camperols pobres de la regió, al que se'ls prometia una vida millor, i com a terrorífic pels terratinents, les terres dels quals eren atacades pel manteniment dels rebels tot i l'expressa prohibició d'Hidalgo de prendre res que no fos d'immigrants espanyols.⁸²

Tot i això, l'objectiu de l'aixecament era guanyar el suport de la burgesia i les classes altes, quelcom al que tradicionalment aspirava qualsevol cabdill llatinoamericà, però que Hidalgo mai arribaria a obtenir⁸³ tot i la defensa aferrissada del simbolisme i devoció al voltant de la Verge, potser per la seva condició social. Això el faria caure en desgràcia a partir de les derrotes davant d'un militar ocasionalment també considerat per la historiografia com a proto-cabdill, Félix María Calleja, reialista peninsular i posterior virrei.⁸⁴ El seu aixecament, però, arribà dins les consciències de la ruralitat mexicana, des d'on es preveia el venjatiu retorn d'aquest proto-cabdill, una visió que calça clarament amb el messianisme abans apuntat.⁸⁵

Morelos actuaria d'una forma diferent a Hidalgo. Protegit per aquest per tal de que estengués la seva revolta sabedor de les seves qualitats carismàtiques,⁸⁶ aconseguí molts suports a la conca del Pacífic deixant de banda la condició de sacerdot i concentrant-se en la de cap militar. El més destacat, però, és que aquests seguidors eren de tots els estrats socials, ja que Morelos tingué el tacte de no encarar la problemàtica dels subordinats agraris per a guanyar el suport dels terratinents.⁸⁷

Tot i aquesta moderació, Morelos anà més enllà que el seu predecessor en les seves proclames, lluitant per a una independència en contra de Ferran VII⁸⁸ i per a unes reformes socials més clarificades, com la de retornar les terres preses a les

⁸¹ McFARLANE, Anthony. *Op. cit.*, pp. 224.

⁸² TUTINO, John. *Op. cit.*, pp. 116-118.

⁸³ *Ibidem.* p. 123.

⁸⁴ HAMILL, Hugh (ed.). *Op. cit.*, p. 106.

⁸⁵ VAN YOUNG, Eric. *Op. cit.*, p. 466.

⁸⁶ LEMOINE VILLICAÑA, Ernesto. *Morelos, su vida revolucionaria a través de sus escritos y de otros testimonios de la época*. Ciudad de México: Universidad Nacional Autónoma de México, 1965, pp. 26-30.

⁸⁷ TUTINO, John. *Op. cit.*, pp. 163-166.

⁸⁸ ANNA, Timothy (et al.). *Historia de México*. Barcelona: Crítica, 2001 [1986], p. 13.

comunitats indígenes,⁸⁹ així com aplicar noves polítiques, com veiem en la Constitució sorgida del Congrés de Chilpancingo, el 1813.⁹⁰ Les reformes, però, no serien pensades per Morelos i aquest fins i tot les rebutjaria per poc aplicables o utòpiques, però la historiografia posterior li atribuï l'autoria per a fonamentar la imatge creada posteriorment i a propòsit d'heroi nacional o mite fundacional de l'Estat Mexicà.⁹¹

Després de prendre Oaxaca i Acapulco, Morelos anà en declivi, no aconseguint, així com li passà a Hidalgo, la total adhesió de les classes altes, el que convertí la seva revolta en un simple i inexpert moviment popular que acabaria per ser esclafat pel virrei Calleja.⁹² Amb la seva caiguda i posterior execució, la guerra per la independència quedà adormida, controlada momentàniament,⁹³ però no així la formació de cabdills, que tindrien el terreny llaurat per a sorgir per aquests dos sacerdots predecessors.

Si bé tradicionalment la historiografia ha donat els papers de pares de la pàtria i herois nacionals a tant Hidalgo⁹⁴ com a Morelos,⁹⁵ a la seva desaparició la insurgència popular quedà acèfala o amuntegada al voltant de cacics de caire regional. Aquest fet abocà en certa mesura els seus membres al bandolerisme, atacant a terratinents i saquejant "haciendas", i provocà una inestabilitat que seria present fins a l'arribada al poder de Porfirio Díaz, retornant amb la Revolució Mexicana.⁹⁶ Així, el llegat d'aquests primers proto-cabdills, tot i el discurs construït al voltant de les seves figures i deixant de banda les seves intencions, seria d'una insurgència descontrolada, actuant segons criteris propis i regionals i que semblaria el caos al camp mexicà, tenint a Albino García com a exemple de cacic de

⁸⁹ DÍAZ DÍAZ, Fernando. *Op. cit.*, pp. 32-34.

⁹⁰ BROSETA, Salvador (et al.). *Las ciudades y la guerra, 1750-1898*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 2002, pp. 264-266.

⁹¹ HERREJÓN, Carlos. "La imagen heroica de Morelos". A: CHUST, Manuel; MÍNGUEZ, Víctor (ed.), *La construcción del héroe en España y México (1789-1847)*. València: Universitat de València, 2003. p. 247.

⁹² ANNA, Timothy (et al.). *Op. cit.*, pp. 20-21.

⁹³ DÍAZ DÍAZ, Fernando. *Op. cit.*, p. 38.

⁹⁴ RAMÍREZ, Fausto. "Hidalgo en su estudio: la ardua construcción de la imagen del pater patriae mexicano". A: CHUST, Manuel; MÍNGUEZ, Víctor (ed.), *La construcción del héroe en España y México (1789-1847)*. València: Universitat de València, 2003. p. 204.

⁹⁵ HERREJÓN, Carlos. *Op. cit.* p. 243.

⁹⁶ BRADING, David. *Caudillos y campesinos en la revolución mexicana*. Ciudad de México: Fondo de Cultura Económica, 1985, pp. 17-18.

tals moviments, el qual havia estat fidel a Hidalgo des del “Grito de Dolores”.⁹⁷ Veient això, doncs, es pot concloure amb que ambdós sacerdots distaven molt de ser els creadors de la nació, i que amb la seva condició de proto-cabdills crearen unes masses clientelars sense rumb que podrien ser aprofitades per hàbils cabdills futurs, com Iturbide.

La continua intervenció de l'exèrcit reialista per haver de frenar la insurgència popular iniciada per Hidalgo va reduir el paper que els civils podien dur a terme en política tant en l'agonitzant virregnat com, en un futur proper, en la incipient república: les regions eren preses pels comandants militars, els quals tenien el poder real, *de facto*, que els era fàcil de mantenir per la grandària que havia adquirit el cos d'ordre en els primers anys del segle XIX.⁹⁸ Així, la pròpia naturalesa del seu poder els acabaria convertint en cabdills més lligats a l'àmbit militar que al terratinent, el que dista de la definició usual que se li dona al fenomen llatinoamericà.⁹⁹

4.2. L'Emperador Agustín I i la seva caiguda

En aquest context militaritzant, arribà a Espanya la revolució liberal de 1820 i, amb ella, la restauració de la Constitució de 1812, amb importants conseqüències per a Mèxic.¹⁰⁰ Alguns autors consideren que això reinicià la lluita per la independència, aquest cop liderada per les elits eclesiàstiques i militars per por a la nova Carta Magna,¹⁰¹ mentre que d'altres afirmen que, si bé les idees de la Constitució Espanyola anaven en consonància amb les seves inquietuds polítiques i s'aplicarien més tard iniciatives en la nova república d'acord amb aquesta, el fet de tornar-la a activar feia palès que tant el Rei com la metròpoli que representava eren irrelevants per al territori americà. La poca legitimitat que la Corona Espanyola tenia sobre el territori mexicà era quelcom clarament visible quan les noves Corts aprovaven accions, com la subordinació de les milícies al poder civil o

⁹⁷ HAMNETT, Brian R. *Roots of insurgency: Mexican Regions, 1750-1824*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986, pp. 178-180.

⁹⁸ HAMNETT, Brian R. “Partidos políticos mexicanos e intervención militar”. A: ANNINO, Antonio (et al.). *América Latina dallo stato coloniale allo stato nazione, vol. II*. Milà: Franco Angeli (editor), 1987. p. 573.

⁹⁹ RUSSELL, Philip. *The History of Mexico: From Pre-Conquest to Present*. New York (NY): Routledge, 2010, p. 299.

¹⁰⁰ ANNA, Timothy (et al.). *Op. cit.*, p. 35.

¹⁰¹ DÍAZ DÍAZ, Fernando. *Op. cit.*, p. 39.

la prohibició d'augmentar els béns eclesiàstics, que les elits no estaven disposades a acceptar i, doncs, ignoraven.¹⁰²

Així doncs, davant la nova situació de la metròpoli, els mexicans es disposaren a trobar un líder i un projecte polític que tingués suficient força per desfer les cadenes del colonialisme en les seves terres. La figura escollida fou Agustín de Iturbide, un militar reialista, terratinent i personalista, que intentà guanyar la confiança de la Nova Espanya a partir del “Plan de Iguala”.¹⁰³ Així, aquest es mostrà com un “vertader cabdill” mostrant un gran lideratge; alhora, amb un clar oportunisme polític, acordà una actuació conjunta amb l'insurgent Vicente Guerrero¹⁰⁴ –el que duria a la creació d'alguna hipòtesi, com la de Lemoine, que afirma que l'autor real del “Plan” fou Guerrero i no Iturbide, ja que duia més temps que el militar en la lluita per la independència i, per tant, gaudia de més originalitat d'idees,¹⁰⁵ tot i que la majoria d'autors opinen el contrari-, i començà a teixir xarxes de fidelitat sobretot entre la seva tropa.¹⁰⁶

Segons el “Plan de Iguala” promulgat per la facció d'Iturbide, la Nova Espanya es convertia en un regne independent seguint la Constitució de Cadis de forma provisional i convidant a Ferran VII a ocupar el tro, proposant-ho als seus dos germans en cas de rebuig i a un local si aquests tampoc acceptessin, convocant alhora Corts i un Consell de Regència. Es garantia, doncs, el poder i els privilegis de l'elit amb una ambigua igualtat, el que li donà un ampli suport¹⁰⁷ i al mateix temps el posà al servei de la classe privilegiada criolla, servint els seus designis.

Quan es col·locà fora de la llei virregnal per a lluitar obertament per a la independència, Iturbide prengué encara més trets del cabdillisme decimonònic. Veient l'augment de desercions en les seves tropes davant el conflicte imminent, feu promeses i concessions per a guanyar un major nombre de soldats, atorgant

¹⁰² GAYOL, Víctor; TERÁN, Marta (ed.). *La Corona rota: Identidades y representaciones en las Independencias Iberoamericanas*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 2010, pp. 346-347.

¹⁰³ ORTIZ ESCAMILLA, Juan. *Guerra y gobierno: los pueblos y la independencia de México*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 1997, p. 143.

¹⁰⁴ TUTINO, John. *Op. cit.*, p. 169.

¹⁰⁵ LEMOINE VILLICAÑA, Ernesto. *La revolución de independencia, 1808-1821*. Ciudad de México: Departamento del Distrito Federal, 1974, pp. 290-304.

¹⁰⁶ DÍAZ DÍAZ, Fernando. *Op. cit.*, pp. 39-40.

¹⁰⁷ ANNA, Timothy (et al.). *Op. cit.*, p. 37.

títols, alts sous o terres en un futur.¹⁰⁸ Ahora, es guanyà l'adhesió a la causa de molts altres cabdills regionals, com els insurgents Nicolás Bravo i Guadalupe Victoria o els antics reialistes Bustamante, Negrete i Antonio López de Santa Anna,¹⁰⁹ convertint-se en el cap visible de la xarxa clientelar.

Degut al gran teixit d'aliances que creà Iturbide, quan O'Donojú, el nou virrei escollit per Espanya, arribà a Veracruz el juliol de 1821, no pogué fer res més que negociar amb el cap de cabdills davant el que era una guerra ja guanyada pels criolls.¹¹⁰ La independència de Mèxic derivà de la negociació entre ambdós personatges, amb els tractats de Córdoba del 23 d'agost, el que significà que no seria proclamada per un líder guerriller o insurgent, o fins i tot per un crioll abraçat a la causa republicana, sinó per un militar que fins feia ben poc lluitava al bàndol reialista, Agustín de Iturbide, reconvertit en un ambiciós cabdill.¹¹¹

Les seves xarxes personalistes aviat donaren fruits. Davant el perill que suposava per a ell mateix el creixent poder del Congrés mexicà -que era qui realment estava organitzant l'Estat de la Regència-¹¹² i la disconformitat del poder legislatiu amb moltes de les seves propostes, Iturbide organitzà grups "populars" per a sembrar l'agitació, i feu que l'exèrcit el nomenés Emperador seguint la voluntat que el poble havia mostrat, demanant a la Cambra que fes el mateix i posant-la entre l'espasa i la paret.¹¹³

Conscient de la forta pressió duta a terme tant pels grups populars com per l'exèrcit, el Congrés cedí i acceptà coronar al cabdill militar Iturbide com a Emperador el 21 de juliol de 1822.¹¹⁴ Popularment, en aquell moment se'l veia com un semi-Déu alliberador, savi, cristià, amb intel·ligència política i amb grans coneixements militars, amb traces del "macho" que havia de representar tot

¹⁰⁸ DÍAZ DÍAZ, Fernando. *Op. cit.*, p. 40.

¹⁰⁹ *Ibidem.* pp. 40-41.

¹¹⁰ RODRÍGUEZ, Inmaculada. "Agustín de Iturbide: ¿Héroe o Emperador?". A: CHUST, Manuel; MÍNGUEZ, Víctor (ed.), *La construcción del héroe en España y México (1789-1847)*. València: Universitat de València, 2003. p. 211.

¹¹¹ LYNCH, John. *Caudillos en Hispanoamérica.*, p. 158.

¹¹² RODRÍGUEZ, Jaime E.. "Los caudillos y los historiadores: Riego, Iturbide y Santa Anna". A: CHUST, Manuel; MÍNGUEZ, Víctor (ed.), *La construcción del héroe en España y México (1789-1847)*. València: Universitat de València, 2003. pp. 325-326.

¹¹³ PHILIBERT, Eduardo. *Personajes notables de la historia de México (volumen I)*. Ciudad de México: Panorama Editorial, 2007, pp. 89-90.

¹¹⁴ BETHELL, Leslie (ed.). *Op. cit.* pp. 107-108.

cabdill, però en poc temps se'l passaria a veure amb escepticisme, com demostren els testimonis escrits de l'època.¹¹⁵

El propi fet de com havia aconseguit el poder era indicatiu de la brevetat durant la que duria una corona, ja que forçant a un Congrés hostil al poder personalista d'un local a acceptar-lo com a monarca, aconseguí que aquest treballés, des del primer moment, per a fer-lo caure.¹¹⁶ Com apunta Lynch, Mèxic no era un país propici per a ostentar un poder personalista a diferència de la majoria dels que formaren la Llatinoamèrica independent degut a una transició de colònia a sobirania pròpia molt poc traumàtica, la qual va mantenir intacta l'estructura institucional anterior i no creà el buit de poder típic que faria sorgir el cabdillisme del continent.¹¹⁷

Així doncs, i com coincideix a dir tota la historiografia, tant la clàssica com la contemporània, Iturbide no encertà prenent la decisió de quedar-se amb la Corona Imperial, intentant crear una legitimitat personalista que no acabà assolint, però ningú, en aquell moment, podia fer-li front.¹¹⁸ Ell, tot i això, intentà estendre la xarxa de fidelitat cabdillista més enllà de l'exèrcit i del sector popular que li donava suport a través de diverses vies, com l'art, àmbit estudiat profusament, amb el que intentà crear al seu voltant una aurèola de magnificència, un culte personal; la numismàtica, dissenyant monedes molt explicatives que, a més, en actes populistes, es repartirien per les ciutats entre els mexicans, a la manera dels antics romans; o la consagració eclesiàstica, aprofitant la grandíssima influència de l'Església Catòlica en els temes del país.¹¹⁹

L'absolutisme aplicat per l'Emperador Agustín I es veuria contestat tant pel poder legislatiu, que recelava de les intencions personalistes i corruptes d'aquest, com per republicans federalistes, antics reialistes desencisats, insurgents, oportunistes... que complicarien enormement la seva obra de govern per acabar fent-la impossible.¹²⁰ El cabdill oblidà sovint les seves antigues bases de poder, com l'aliança amb la insurgència que l'havia dut on era, per centrar-se en el

¹¹⁵ ANNA, Timothy. "The Rule of Agustín de Iturbide: A Reappraisal". *Journal of Latin American Studies*. 1985, vol. 17, núm. 1. p. 79.

¹¹⁶ PHILIBERT, Eduardo. *Op. cit.*, p. 94.

¹¹⁷ LYNCH, John. *Caudillos en Hispanoamérica..*, pp. 158-159.

¹¹⁸ ANNA, Timothy. *Op. cit.*, pp. 85-86.

¹¹⁹ RODRÍGUEZ, Inmaculada. *Op. cit.*, pp. 214-215.

¹²⁰ RUSSELL, Philip. *Op. cit.*, p. 144.

benefici personal, i prengué decisions demagògiques i sovint contraproductes per mantenir els suports que anava perdent, com crear nous llocs de treball, donar recompenses o fer un ascens general dins l'exèrcit. Això afebliria encara més una economia molt tocada des de l'inici del segle, el que l'obligaria a retallar despeses.¹²¹

Si bé és cert que Iturbide no tenia la culpa directa del mal estat dels comptes, heretant més de 45 milions de pesos de deute de l'època colonial,¹²² la desconfiança que provocà la seva pujada al poder -vista com un cop d'Estat- i la poca traça amb la que es van encarar les polítiques econòmiques -centrant els recursos en l'exèrcit- va dur a una gran fuga de capitals, així com va evitar l'arribada d'inversions estrangeres; mentre que les mines, sovint malmeses per moviments militars o per falta de manteniment, no produïrien al ritme anterior. La historiografia ha vist aquest període com l'iniciador d'un intens declivi econòmic que arribaria fins l'època de Benito Juárez,¹²³ ja fos degut a la guerra, al deute heretat, a la deficient gestió imperial o a el conjunt d'aquests factors.

Davant de la incapacitat del cabdill imperial, sumada a una, segons els contemporanis als fets, notable incompetència política, basant la seva acció en la improvisació constant,¹²⁴ l'oposició es feu pública, el que el dugué a tancar el Congrés. La historiografia clàssica ha considerat sovint que després d'aquesta acció el país sencer, unit en un sol clam, es tornà contra ell, però el cert és que trobem tres aixecaments diferents, el del militar Santa Anna a Veracruz, el de Bravo, Victoria i Guerrero, antics insurgents, i el dels comandants més propers a l'Emperador, enviats per aquest a aturar Santa Anna.¹²⁵ Si bé tots volien restaurar el Congrés, al voltant de plans com el de Veracruz o el de Casa Mata, no es decidien a demanar la caiguda de la Corona Imperial, tot i breument, en els dos primers casos, proclamar efímeres repúbliques.¹²⁶

¹²¹ DÍAZ DÍAZ, Fernando. *Op. cit.*, p. 43.

¹²² COSÍO VILLEGAS, Daniel (coord.). *Historia General de México (Tomo 3)*. Ciudad de México: El Colegio de México, 1976, pp. 34-35.

¹²³ PONZIO, Carlos A.. *Looking at the Dark Side of Things: Political Instability and Economic Growth in Post-Independence Mexico* [en línia]. pp. 2-5. Consulta: 9 de març de 2017.

¹²⁴ PHILIBERT, Eduardo. *Op. cit.*, pp. 95-105.

¹²⁵ ARENAL, Jaime del. *México, Enciclopedia Jurídica Online: Plan de Casa Mata* [en línia]. Consulta: 9 de març de 2017.

¹²⁶ ANNA, Timothy. *Op. cit.*, pp. 103-105.

L'aixecament amb més èxit fou el dels comandants més propers al gran cabdill, que es congregaren a partir del federalisme anunciat al "Plan de Casa Mata", el qual instigava un sentiment provincial o regional en contraposició a l'imperial i orientava a tals províncies a revoltar-se contra el centralisme.¹²⁷ Tot i que aquestes revoltes no anaven directament contra la figura de l'Emperador sinó contra el centralisme que representava, aquest es veié obligat a abdicar degut, sobretot, al fet de que el "Plan de Casa Mata" destruï en sí mateixa la sobirania central, creant directoris regionals en tretze províncies.¹²⁸

L'Emperador-cabdill havia caigut, però no el propi cabdillisme, que seguiria latent per sorgir a partir de les lluites iniciades entre centralistes, federalistes, conservadors, liberals i maçònics d'on, tot i el poder que l'exèrcit seguia ostentant, aquest només seria un instrument per a aconseguir determinats objectius polítics. Tal fet faria que es premiessin les carreres d'aquells soldats que s'immiscuïssin en el món de la política per dur a darrere seu una clientela extensa en forma de tropa que podia fer decantar la balança cap a uns o altres interessos.¹²⁹

Sense Iturbide, es visqué un breu període d'estabilitat fins 1827 gràcies a l'acord per fer una república federal conservadora amb divisió de poders projectada en la Constitució d'octubre de 1824, que donaria l'ansiada autonomia local a les províncies però faria perdre l'Amèrica Central, que es separà creant un nou Estat.¹³⁰ Ben aviat es deixaria enrere la calma i es reiniciarien els conflictes interns entre federalistes i centralistes, a més de pel temor d'una restauració espanyola. Així, el govern sorgit a partir de les urnes del President Victoria seria derrocat pel cabdill militar Vicente Guerrero, que alhora cauria per l'acció d'un altre cabdill, el centralista i conservador Anastasio Bustamante, en dos anys de diferència, de 1828 a 1830.¹³¹

En aquells moments, però, a Mèxic no existia un Estat nacional format, el que feia complicat el govern d'un centralista, degut a que les bases de poder eren en les

¹²⁷ LEE BENSON, Nettie. *La diputación provincial y el federalismo mexicano*. Ciudad de México: UNAM, 1994 [1955], pp. 85-90.

¹²⁸ LEE BENSON, Nettie. "The Plan of Casa Mata". *The Hispanic American Historical Review*. 1945, vol. 25, núm. 1. p. 51.

¹²⁹ HAMNETT, Brian R. "Partidos...", p. 574.

¹³⁰ ANNA, Timothy (et al.). *Op. cit.*, p. 49.

¹³¹ LYNCH, John. *Caudillos en Hispanoamérica...*, pp. 162-163.

províncies, dominades pels terratinents, l'exèrcit i l'Església al voltant de figures de caire cabdillista, que eren sovint militars reconvertits en propietaris de terres i amb carisma suficient com per tenir seguidors fidels. Aquests serien camperols o provindrien de la insurgència,¹³² que persistia en forma d'un bandidatge que, tot i tenir la seva gènesi i raó de ser en la guerra per la independència, no desapareixeria, i seria una eina utilitzada amb profusió pels cabdills durant el segle XIX mexicà.¹³³ Autors com Slatta o Vanderwood han demostrat que tals personatges sovint pactaven amb terratinents a canvi de protecció, i s'aliaven a un cabdill o altre segons les possibilitats d'èxit en prendre el poder nacional que tinguessin.¹³⁴

4.3. Santa Anna, el cabdill mexicà per excel·lència

La debilitat intrínseca en l'Estat que una situació tan inestable creava, així com l'oportunisme terratinent i de l'exèrcit per tal d'imposar els seus projectes i interessos, era quelcom palpable¹³⁵ que qualsevol persona amb afany de poder o intel·ligència política podia copsar. En aquest context sorgirien diversos cacics regionals que pretendrien arribar al poder nacional; entre ells, el cabdill mexicà per definició, el qual duia temps en la primera línia de l'exèrcit i que, analític i calculador, volia fer-se amb la República sencera: Antonio López de Santa Anna.¹³⁶

Santa Anna era un oficial d'èxit de la província de Veracruz que s'afilià a l'exèrcit amb només catorze anys, enganyant a qui duia el registre.¹³⁷ Les accions que duria a terme, la seva ambició i el seu caràcter ha dut a la historiografia mexicana a tenir-lo com a exemple d'immoralitat i d'ambició desmesurada, criticant obertament i amb molta duresa –i sovint amb concepcions dels fets que no s'ajusten a l'època

¹³² *Ibidem.* pp. 164-165.

¹³³ BAKER, Pascale. *Revolutionaries, rebels and robbers: The Golden Age of banditry in Mexico, Latin America and the Chicano American Southwest, 1850-1950*. Cardiff: University of Wales Press, 2015, cap. 2.

¹³⁴ VANDERWOOD, Paul J.. "Nineteenth-Century Mexico's Profiteering Bandits". A: SLATTA, Richard W (coord.). *Bandidos. The varieties of Latin American Banditry*. New York (NY): Greenwood Press, 1987. pp. 11-16.

¹³⁵ LYNCH, John. *Caudillos en Hispanoamérica.*, p. 166.

¹³⁶ YÁÑEZ, Agustín. *Santa Anna: Espectro de una sociedad*. Ciudad de México: Ediciones Océano, 1982, pp. 124-125.

¹³⁷ *Ibidem.* p. 49.

que van ocórrer, sinó a la nostra- a la seva persona.¹³⁸ Alguns autors, com Yáñez, han intentat veure'l de forma més objectiva -tot i exposar que fer una restitució de la fama del personatge seria contrahistòric- trobant en Santa Anna un cabdill i tirà que, tot i això, no deixava de representar la divisió i el caràcter de la societat mexicana de meitats del segle XIX, el que li permeté prendre el poder en varies ocasions.¹³⁹

Quan es parla d'aquest personatge es necessari veure quelcom sobre la personalitat per entendre la que arribaria a ser la seva obra de govern. Es tracta d'un home reialista recalcitrant el 1820, monàrquic seguidor del "Plan de Iguala" d'Iturbide el 1821, i republicà anti-imperial el 1822,¹⁴⁰ i per tant oportunista i poc lleial a res més que no fos la seva ambició. Això seria el que li donaria un magnetisme i un carisma que li permetria assolir el lloc de cabdill a la regió de Veracruz, ciutat molt dinàmica en temps colonials que, des de la guerra de independència, tenia l'economia al voltant de productes com cacau, tabac, cotó i sucre gairebé frenada, del que es dedueix que els seus habitants confiarien en el cabdill per a retornar l'hegemonia comercial de la província.¹⁴¹ El sentiment regional predominant a Mèxic seria molt arrelat, volent cada territori lluitar pels propis interessos,¹⁴² i Santa Anna seria el valedor i defensor dels de Veracruz.

Durant l'època inicial de la República, passat el petit període d'estabilitat, es visqueren les lluites pel poder entre les lògies maçòniques escoceses, pro-espanyoles, i yorkines, contràries al bon tracte envers els antics metropolitans; l'esclat d'aquestes es viuria el 1827 i, casualment, seria a Veracruz,¹⁴³ feu de Santa Anna. En aquell any, el personatge es trobava en un retir en la seva hisenda, havent aconseguit glòries militars però no essent encara un cabdill territorial; prendria tals successos per a convertir-se en tal, alineant-se amb la facció que creia que

¹³⁸ FUENTES AGUIRRE, Armando. *La otra historia de México: Antonio López de Santa Anna*. Ciudad de México: Diana, 2012, pp. 17-18.

¹³⁹ YÁÑEZ, Agustín. *Op. cit.*, pp. 35-36.

¹⁴⁰ DÍAZ DÍAZ, Fernando. *Op. cit.*, pp. 53-57.

¹⁴¹ LYNCH, John. *Caudillos en Hispanoamérica...*, pp. 168-169.

¹⁴² LEE BENSON, Nettie. *La diputación provincial...*, pp. 166-170.

¹⁴³ BLÁZQUEZ DOMÍNGUEZ, Carmen. *Escoceses y yorkinos: la crisis de 1827 y el pronunciamiento de José Rincón en el puerto de Veracruz* [en línia]. pp. 17-21. Consulta a: 11 de març de 2017.

venceria, els escocesos, i així consolidant la seva posició de dominació en l'Estat que l'havia vist néixer.¹⁴⁴

Aquestes accions durien a Santa Anna a convertir-se en governador de Veracruz el 1828, el que li donaria una estabilitat personal que alhora li permetria convertir-se en un gran terratinent, ampliar les seves clientele locals i regionals –i, fins i tot, de caire nacional, tot i tenir pocs amics en el govern- i acordar aliances per preparar un possible futur assalt al poder; un esquema d'accions que podria subscriure perfectament qualsevol cabdill llatinoamericà, com Páez o Rosas, abans d'intentar prendre l'Estat sencer.¹⁴⁵ Malgrat el seu programa d'assalt, encara hi havia molts personatges més poderosos i amb major capacitat decisòria que ell, com Guerrero o Victoria, pel que era conscient de que havia de dur a terme una empresa que el duqués al cim de la fama i l'heroïcitat.

L'oportunitat de fer tal cosa li acabaria venint el juliol de 1829, quan passà quelcom que durant molt temps s'havia anat anunciant: l'Espanya de Ferran VII, en un moment d'estranya estabilitat, intentà envair la seva antiga colònia des de Cuba per a recuperar el que era el territori que aportava més riquesa de l'Imperi.¹⁴⁶ Santa Anna, que seguia a Veracruz, es llançà sense cap ordre contra l'enemic, improvisant un exèrcit amb rapidesa, i tot i les amenaces de rebre un consell de guerra si no tornava al seu lloc seguí fins topar amb les tropes espanyoles que, en condicions precàries, serien derrotades davant la imprevisibilitat ambiciosa del cabdill.¹⁴⁷

Així, es convertí en heroi de guerra, en defensor de la pàtria, en portador de l'alegria victoriosa pel país.¹⁴⁸ Passà a tenir sobre les espatlles el millor motiu pel qual es podria guanyar la fidelitat de qualsevol mexicà, que era el fet de ser un alliberador de la pàtria. S'havia guanyat la raó de ser com a cabdill per tal de prendre el poder nacional. Rebé de les mans del President Guerrero el càrrec de general de divisió, igualant-se en poder militar a tots els oficials de primera línia, i

¹⁴⁴ DÍAZ DÍAZ, Fernando. *Op. cit.*, pp. 76-77.

¹⁴⁵ LYNCH, John. *Caudillos en Hispanoamérica..*, pp. 176-177.

¹⁴⁶ MARLEY, David F.. *Wars of the Americas: A Chronology of Armed Conflict in the New World, 1492 to the Present*. Santa Barbara (CA): ABC-CLIO, 1998, p. 468.

¹⁴⁷ YÁÑEZ, Agustín. *Op. cit.*, pp. 113-115.

¹⁴⁸ ANNA, Timothy (et al.). *Op. cit.*, p. 51.

rebria títols i honors d'arreu;¹⁴⁹ amb una fama difícilment igualada i una base de poder sòlida a la seva regió, podia aspirar al que volgués.

Mèxic, tot i aquesta mostra d'orgull nacional, no era encara un Estat-Nació, sinó que cada regió, com s'ha apuntat anteriorment, seguia lluitant pels propis interessos, el que duia a una inestabilitat política i econòmica constant.¹⁵⁰ Aquesta es traduí en que el President, realment, tingués poc poder fàctic, el que duia a que Guerrero, que havia pujat al poder de forma inconstitucional al capdamunt de l'executiu, fos qüestionat i acabés sent obligat a renunciar en favor del vicepresident Bustamante, conservador.¹⁵¹ El grup que representava, però, era anti-federalista, cosa que l'enemistava amb la majoria dels estats de la nació; les conspiracions per a fer caure el nou President començarien des de la seva presa de possessió, i ràpidament Santa Anna s'alçaria com a veu principal per tal de restaurar la balança de poder trencada per l'arribada dels conservadors.¹⁵²

Bustamante, doncs, no tenia una personalitat prou forta com per consolidar-se en el poder i dur a terme una obra de govern conservadora, i tot i posar les bases d'un posterior auge industrial,¹⁵³ no en recolliria els fruits. Així, el gener de 1832 els habitants de Veracruz es rebel·laren,¹⁵⁴ ansiosos de contrarestar el conservadorisme centralista de la capital per posar al poder al federalisme, moderat i civil, que, al no haver-hi a Mèxic un poder moderador –com passava al Brasil-, necessitaria d'un cabdill militar per a fer-se sentir. Santa Anna era el de major ascendència en el territori i el moment, pel que ràpidament seria senyalat.¹⁵⁵

La revolta fou secundada per molts estats del país, com Texas, obligant a Bustamante a renunciar i a convocar eleccions. La fama de Santa Anna, guanyada per anys de servei militar, sumada a les relacions clientelars amb les classes acomodades i populars de l'Estat de Veracruz, on a més de tenir una gran hisenda passà a controlar el contraban i la duana portuària,¹⁵⁶ i a la pressió militar que

¹⁴⁹ DÍAZ DÍAZ, Fernando. *Op. cit.*, pp. 87-89.

¹⁵⁰ LYNCH, John. *Caudillos en Hispanoamérica...*, p. 216.

¹⁵¹ DELGADO, Gloria M.. *Historia de México, volumen I. El proceso de gestación de un pueblo*. Ciudad de México: Pearson, 2002, p. 404.

¹⁵² HAMNETT, Brian R.. "Partidos...", p. 577.

¹⁵³ ANNA, Timothy (et al.). *Op. cit.*, p. 52.

¹⁵⁴ MARLEY, David F.. *Op. cit.*, p. 469.

¹⁵⁵ HAMNETT, Brian R.. "Partidos...", p. 578.

¹⁵⁶ *Ibidem*. p. 579.

exercí, permeteren al cabdill a que, en aquelles eleccions, es proclamés vencedor i nou President.¹⁵⁷

Santa Anna oblidaria el suport federalista que l'havia catapultat cap al poder per a intentar dur a terme unes polítiques usals en tot cabdill llatinoamericà dirigides envers l'intent d'imposar la integració nacional. Pocs historiadors dubten, però, de que ell no aconseguí crear la nació sinó simplement estabilitzà momentàniament el desgavell polític posterior a la independència mexicana.¹⁵⁸ Per a intentar dur a terme tal empresa, imposà el centralisme el 1835 en la Constitució de "Las Siete Leyes", el que faria sorgir l'amenaça dels Estats Units a partir de la separació de Texas, en contra de les polítiques del cabdill, per acabar per ingressar dins l'Estat federal nord-americà i dur finalment a la guerra amb aquesta gran potència,¹⁵⁹ que destruï sense pietat el fràgil sistema polític que Santa Anna no havia aconseguit reforçar.

Durant el temps que duraren les seves múltiples presidències, el cabdill mexicà es mostrà ambigu davant del poder. Tot i exercir-lo de forma personalista i canviar de bàndol en moltes ocasions, es retirava sovint a la seva hisenda, rodejat de la clientela que havia format amb favors, promeses i prevendes, i deixava el lideratge polític de l'Estat a un altre, tornant a reaparèixer quan li semblés convenient per a enderrocar el govern.¹⁶⁰ La base de poder de Veracruz no era prou àmplia com per mantenir l'executiu central sobre la seva persona gaire temps, i sovint els seus governs acabaven amb desastres fiscals.¹⁶¹ Malgrat el poc èxit, no perdé el prestigi real, l'aura de cabdill, que Krauze atribueix a una herència en la mentalitat mexicana de la divinització del tlatoani asteca,¹⁶² fins la desastrosa guerra amb els Estats Units, quan se'l veié com a causant dels mals del país.

Tot i això, arribaria per últim cop al poder el 1853, havent passat la guerra desigual amb els veïns del nord, sota els auspicis dels conservadors, militars i l'Església. Crearia una dictadura en la que s'autoanomenaria, de forma pomposa i

¹⁵⁷ YÁÑEZ, Agustín. *Op. cit.*, pp. 124-125.

¹⁵⁸ SILVERT, K.H.. "Caudillismo". A: SILLS, David L. (coord.). *Enciclopedia Internacional de las Ciencias Sociales (Tomo II)*. Madrid: Aguilar, 1979. p. 225.

¹⁵⁹ DELGADO, Gloria M.. *Op. cit.*, pp. 407-414.

¹⁶⁰ LYNCH, John. *Caudillos en Hispanoamérica.*, p. 217.

¹⁶¹ HAMNETT, Brian R.. "Partidos...", pp. 582-583.

¹⁶² KRAUZE, Enrique. *Siglo de caudillos: biografía política de México, 1810-1910*. Barcelona: Tusquets, 1994, p. 18.

personalista, “Alteza Serenísima” –tot i afirmar que acceptava tal títol amb molt sofriment i pena-¹⁶³, intentant establir-se de forma permanent en el poder.¹⁶⁴ L’oposició a ell seria més gran que mai, reunint-se, sovint a l’exili, entorn de l’anomenat “Plan de Ayutla” per a acabar amb la tirania;¹⁶⁵ les polítiques del cabdill no tindrien suports, pel que acabà caient davant del pla, promulgat per personatges com Comonfort o Benito Juárez, que acabarien prenent el relleu i construint l’Estat-Nació mexicana.¹⁶⁶

Així doncs, Santa Anna fou el cabdill de Mèxic per excel·lència, mostrant un caràcter de “macho”, militarista, terratinent, creant xarxes clientelars regionals de suport al seu llançament cap al poder nacional i revestint la seva figura d’un to personalista amb aires, fins i tot, providencialistes.¹⁶⁷ Ell abusà del poder, exagerà les seves polítiques, afavorí a federalistes o centralistes segons li convingués i fomentà la discòrdia i anarquia en favor del poder personal,¹⁶⁸ però no fou capaç de mantenir el poder durant una llarga etapa degut a la duresa política d’un Mèxic que conservava l’estructura estatal colonial, cosa que feia difícil el govern personal, i la força de l’exèrcit hispànic, que feia volàtils les aliances.¹⁶⁹

Durant el seu període de mandats interromputs progressivament el sentiment nacional no es consolidà i es perdé gran part del territori del país en mans dels Estats Units, el que demostra, per historiadors com Lynch, que realment les masses mai seguiren el seu missatge.¹⁷⁰ El cabdill, tot i això, triomfà en mantenir la major part del territori inicial pres en l’emancipació d’Espanya en mans dels propis mexicans, però alhora retardà el procés de formació de l’Estat-Nació, que només sorgiria a partir de la Reforma i amb la figura de Benito Juárez.¹⁷¹

¹⁶³ YÁÑEZ, Agustín. *Op. cit.*, p. 130.

¹⁶⁴ DÍAZ DÍAZ, Fernando. *Op. cit.*, pp. 244-245.

¹⁶⁵ KRAUZE, Enrique. *Op. cit.*, p. 207.

¹⁶⁶ BOSCH, Carlos. *México en la historia, 1770-1865. El aparecer de una nación*. Ciudad de México: UNAM, 1993, pp. 115-117.

¹⁶⁷ KRAUZE, Enrique. *Op. cit.*, pp. 18-19.

¹⁶⁸ YÁÑEZ, Agustín. *Op. cit.*, pp. 130-131.

¹⁶⁹ LYNCH, John. *Caudillos en Hispanoamérica..*, pp. 158-159.

¹⁷⁰ *Ibidem*. pp. 220-221.

¹⁷¹ SANTANA, Adalberto; GUERRA, Sergio (coord.). *Benito Juárez en América Latina y el Caribe*. Ciudad de México: UNAM, 2006, p. 26.

5. Bolívia: de la Confederació al cabdillisme popular

L'Estat bolivià, en la seva gènesi i per alguns autors tradicionals, suposà una excepció només compartida, en l'àmbit llatinoamericà, amb Veneçuela i l'Equador, degut a que fou concebut no a través d'un acte de força sinó a partir de moviments "democratitzants", lluny de l'autoritat inamovible que suposava la generalitzada violència militar de la desconexió amb la metròpoli espanyola.¹⁷² Pot considerar-se aquesta argumentació com a molt parcial, ja que la guerra anterior amb Espanya existí. Com apunten els investigadors de manera cada cop més acurada i deslligant-ho dels tòpics que apuntaven a que la situació descontrolada responia a la simple herència de la situació colonial anterior,¹⁷³ la política i societat d'aquest país no estigué exempta de processos violents propis del territori¹⁷⁴ que van, alhora, de la mà de la inestabilitat de la que precisa el cabdillisme per créixer.

És indubtable, doncs, la presència de bandes militars lluitant contra la metròpoli, sent "montoneros" de la Serra o de les planures que eren units per la lleialtat al cabdill regional en qüestió que donés les majors prevendes o tingués més possibilitats d'èxit militar.¹⁷⁵ Cada vall tindria un líder, amb sis focus de resistència clars que es constituïrien en petites repúbliques que, formades sobre l'any 1814, serien destruïdes pels espanyols només dos anys després, pel que la independència acabaria provenint de l'exterior amb els exèrcits alliberadors.¹⁷⁶

La gènesi del cabdillisme en l'àmbit nacional esperaria per veure la llum, ja que hom considera que sorgiria a partir de la marxa d'aquests estrangers herois alliberadors, com Sucre, per la força, a partir del motí de Chuquisaca del 18 d'abril de 1828.¹⁷⁷ Això, però, no obriria un període tan lligat a personalismes i noms propis com a d'altres països llatinoamericans, ja que la política boliviana fou

¹⁷² RODRÍGUEZ DÍAZ, Julián Isaías. "El Estado en América Latina: Formación y proceso de construcción social". *Documentos de trabajo (IELAT, Instituto Universitario de Investigación en Estudios Latinoamericanos)*. 2010, núm. 17. p. 4.

¹⁷³ GUZMÁN, Guillermo; RODRÍGUEZ, Fernando. "La ausencia de un Estado objetivo en Bolivia". *Revista de Estudios Políticos*. 2015, núm. 170. p. 190.

¹⁷⁴ IRUROZQUI, Marta. "La institucionalización del Estado en América Latina. Justicia y violencia política en la primera mitad del siglo XIX". *Revista Complutense de Historia de América*. 2011, vol. 37. p. 19.

¹⁷⁵ ARZE AGUIRRE, René D.. *Participación popular en la independencia de Bolivia*. La Paz: OEA, 1979, pp. 164-167.

¹⁷⁶ LYNCH, John. *Caudillos en Hispanoamérica...*, pp. 71-76.

¹⁷⁷ AYALA MORA, Enrique. *Sucre: soldado y estadista*. Quito: Universidad Andina Simón Bolívar, 1996, pp. 114-115.

immersa en guerres civils i internacionals, cops d'Estat, governs de curta durada (a excepció del de Santa Cruz), revolucions constants... fins 1880.¹⁷⁸ En definitiva, es viuria una inestabilitat a un nivell altíssim que només permetria una forma de Govern que anés, realment, en contra de la llei: la del cabdillisme.

Davant tal realitat de disgregació i regionalismes, la historiografia ha reaccionat de manera diferent. El discurs tradicional davant d'aquesta problemàtica fou fossilitzat per Alcides Arguedas, que considerà que l'època dels cabdills, dolorosa i amarga, es fonamentà en el mal govern d'aquests, que buscaven el simple benefici propi i que per a aconseguir-lo mantingueren el país en constants guerres que els permetessin assolir el poder. Considerà, a més, la història dels cabdills bolivians com els infortunis d'un poble inculte i ple de misèria.¹⁷⁹

Aquesta concepció és encara molt present. Sovint, els investigadors prenen l'època cabdillista com a un problema, sent personatges que es basarien en el lideratge clientelista per assolir el poder de manera il·legítima i, un cop allà, es centrarien en legalitzar la seva situació a partir de la promulgació d'una nova Constitució, creant un nou marc polític per al país segons les necessitats personals d'aquests líders.¹⁸⁰ Així, segons tals autors, els cabdills es mourien pels seus interessos i buscarien consolidar tal situació justificant-la en una legalitat que seria burlada sempre que ells ho decidissin, com si la política nacional fos un domini privat.¹⁸¹

Més recentment s'han introduït visions historiogràfiques innovadores al respecte, entre les que destaca la d'Irurozqui i de Peralta. La seva tesi és que el cabdillisme bolivià realment fou un element potenciador de l'Estat i resultat de la fusió d'interessos entre els àmbits privat i públic, ja que aquests líders crearen –volent-ho o no i amb més o menys èxit- institucions emmarcades en un territori delimitat on monopolitzarien el poder i l'aplicació de les normes.¹⁸² Així, aquests cabdills, tot i arribar al poder tal i com marquen les tesis de Lynch, a partir del suport d'una elit

¹⁷⁸ DEMELAS, Marie-Danielle. *Nationalisme sans nation?: la Bolivie aux XIXe-Xxe siècles*. París: Centre National de la Recherche Scientifique, 1980, pp. 1-2.

¹⁷⁹ ARGUEDAS, Alcides. *Historia general de Bolivia: el proceso de nacionalidad, 1809-1921*. La Paz: Puerta del Sol, 1967, pp. 1-11.

¹⁸⁰ GUZMÁN, Guillermo; RODRÍGUEZ, Fernando. *Op. cit.*, pp. 191-192.

¹⁸¹ ROMERO PITTARI, Salvador. "Caudillos, Estado de Derecho y constituciones en Bolivia". *Opiniones y análisis*. 2008, núm. 96. pp. 16-18.

¹⁸² PERALTA, Víctor; IRUROSQUI, Marta. *Por la Concordia, la Fusión y el Unitarismo. Estado y caudillismo en Bolivia, 1825-1880*. Madrid: CSIC, 2000, p. 20.

regional, un cop el prenguessin centralitzarien els recursos i conformarien una autonomia institucional molt marcada. Tot i poder pensar que estaven guanyant poder individual, doncs, qui n'adquiria era el propi Estat,¹⁸³ el qual deixarien de governar aviat en una de les molt freqüents revolucions.

La contraposició de visions entre el cabdillisme com a caos o com a mode de construcció del futur sistema, a vegades, parteix de la utilització d'uns mateixos termes amb interpretacions diferents. Per una banda, s'afirma que la gran extensió d'un territori amb tant poca densitat d'una població gens cohesionada dugué a un Estat dèbil cabdillista que hagué de refundar-se constantment en noves constitucions que sorgirien de les necessitats de Govern immediates, d'esquenes a l'ideari que deien defensar.¹⁸⁴ Per l'altra, es diu que els cabdills no actuaren d'esquenes a la legalitat republicana, sinó que el seu sistema polític fou encaminat cap a aconseguir imposar tals valors, ja que tot i que tals nous presidents arribarien al poder utilitzant les xarxes de clientelatge típiques i la força, entendrien que el respecte formal a les maneres democràtiques i a les institucions de l'Estat era fonamental per a mantenir la legitimitat política, havent de ser confirmats pel Congrés i escollits posteriorment en eleccions populars.¹⁸⁵

A més, l'argumentació d'Irurozqui i Peralta encara va més lluny. Consideren que l'afany per a legitimar-se d'aquests personatges duria a que les xarxes clientelars regionals es veiessin involucrades en l'intent de transformació social cap a la modernitat, fent interioritzar arreu l'ideari liberal. L'obra de Govern, a més, acostumà a estar sempre consensuada entre diverses faccions polítiques, i tot incomplir sovint els ideals defensats aquests autors consideren que es lluità de forma de forma clara per l'estabilitat.¹⁸⁶ Això permetria, després de la Guerra del Pacífic, a partir de 1883, fer sorgir el sentiment de nació i l'Estat modern.¹⁸⁷ Els cabdills, doncs, posaren el fonament del futur Estat-Nació, quan encara no era viable.

¹⁸³ *Ibidem.* pp. 20-21.

¹⁸⁴ GUZMÁN, Guillermo; RODRÍGUEZ, Fernando. *Op. cit.*, pp. 190-191.

¹⁸⁵ PERALTA, Víctor; IRUROSQUI, Marta. *Op. cit.*, pp. 21-24.

¹⁸⁶ *Ibidem.* pp. 24-25.

¹⁸⁷ DEMELAS, Marie-Danielle. *Op. cit.*, p. 191.

Seria molt extens fer un repàs de l'obra política de cadascun dels cabdills bolivians pel seu gran nombre derivat de la inestabilitat en el poder. Hi ha alguns, però, que destaquen en major mesura i que exemplifiquen molt bé la temàtica, com Andrés de Santa Cruz i José Ballivián, representants de la primera generació de líders regionals, o Manuel Isidoro Belzú, de la segona generació.

5.1. La Confederació Peruano-Boliviana i Santa Cruz

Santa Cruz, amb la marxa dels emancipadors, es configurà com a principal candidat per a rebre la Presidència de Bolívia degut al seu gran prestigi militar i com a estadista.¹⁸⁸ S'incorporà tardanament a la causa "patriòtica", estant fins a 1821 enrolat a l'exèrcit reialista, i es mostraria des del primer moment contrari a la partició entre l'Alt i el Baix Perú, quelcom que pretendria després corregir.¹⁸⁹ La inestabilitat del país, que ni Bolívar ni Sucre havien eradicat, donava a Santa Cruz i als altres cabdills la seva base de poder, les guerrilles, latents des de la formació de petites repúbliques a les valls el 1814, que seguirien actuant amb violència a partir de les ordres d'aquests líders. Entre aquests, l'esmentat era el que sobresortia en major mesura per ser, a més, heroi estatal de la guerra contra la metròpoli i amb l'experiència d'haver estat, durant un any, President del Perú.¹⁹⁰

Tal personatge mai fou un gran terratinent, i tot i ser cert que disposà de terres, no es dedicà excessivament a tenir-ne cura, sense disposar d'una base rural per a exercir pressió a l'Estat incipient, com feren els cabdills tradicionals a Llatinoamèrica.¹⁹¹ Així, el seu poder provingué a partir del clientelatge amb les orfes tropes de guerrilla regional, pel que Santa Cruz aconseguí ser escollit per a President bolivià amb un interès molt clar, com seria la modernització de la societat tant econòmicament com a partir de l'educació per a poder tirar endavant una terra que veia pobre i difícil.¹⁹²

¹⁸⁸ BETHELL, Leslie (ed.). *Op. cit.* p. 226.

¹⁸⁹ CAYO, Percy. "Santa Cruz y O'Higgins: dos efemérides". *Apuntes: Revista de Ciencias Sociales*. 1992, núm. 31. pp. 5-6.

¹⁹⁰ LYNCH, John. *Caudillos en Hispanoamérica.*, p. 79.

¹⁹¹ SOBREVILLA PEREA, Natalia. *The Caudillo of the Andes: Andrés de Santa Cruz*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, pp. 7-8.

¹⁹² BARRAGÁN, Rossana; QAYUM, Seemin (dir.). *El siglo XIX: Bolivia y América latina*. Lima: IFEA, 1997, p. 240.

La lluita amb els altres cabdills i el prestigi militar no foren les úniques vies per a adquirir el prestigi i lideratge que el rodejà. Santa Cruz dugué a terme sovint cerimònies públiques per a buscar el suport popular, i procurà alhora aconseguir al màxim els seus seguidors, donant beneficis econòmics tangibles a aquests a canvi de la seva lleialtat. Això duria a que diverses regions acabessin per aliar-se amb ell i explica l'èxit i l'estabilitat de la seva política.¹⁹³

El cabdill, un cop al poder, pretendria posar en ordre una economia molt tocada pel continu guerrear per a poder invertir en l'organització de l'aparell civil i militar, a partir d'una constant estabilitat territorial sota el seu mandat.¹⁹⁴ Proposà un gir cap a una economia clarament mercantilista i proteccionista, arribant a prohibir certes importacions i a centralitzar la seva arribada al port de Cobija, que es configurà com a enclavament marítim d'importància cabdal. A més, baixà els impostos de la mineria per a recuperar un sector que tanta riquesa havia donat a la metròpoli però que es trobava en hores baixes i que la classe política en bloc demanava reanimar.¹⁹⁵

Tot i l'èxit de l'estabilització, es tracta d'un personatge polèmic. La historiografia tradicional, personificada en Arguedas, l'ha vist com a algú amb voluntat de poder, a qui accedir per a rebre favors i a qui agradava en summa mesura l'exaltació de la seva persona, el que s'exemplifica a partir de les festivitats celebrant l'aniversari del líder o de les contínues mostres de suport des de la sempre parcial premsa.¹⁹⁶ El personalisme de la seva política, doncs, fou clarament imposat; tot i dur a terme una política modernitzadora, buscà clarament fonamentar un poder personal.

Bolívia, però, no era l'única preocupació de Santa Cruz, sinó que aquest es configurà com a un cabdill de projecte ambiciós que mantenia molts suports al Perú per haver-ne estat President entre 1826 i 1827, i des d'on es veia, a certes regions del país, al personatge com a un agent necessari per establir l'estabilitat que havia aconseguit a terres bolivianes.¹⁹⁷ La influència del pensament de Bolívar,

¹⁹³ SOBREVILLA PEREA, Natalia. *Op. cit.*, pp. 9-11.

¹⁹⁴ GARCÍA JORDÁN, Pilar. *Cruz y arado, fusiles y discursos: la construcción de los Orientes en el Perú y Bolivia, 1820-1940*. Lima: IFEA-IEP, 2001, p. 251.

¹⁹⁵ KLEIN, Herbert S.. *A concise history of Bolivia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, pp. 110-111.

¹⁹⁶ ARGUEDAS, Alcides. *Op. cit.*, pp. 92-93.

¹⁹⁷ KLEIN, Herbert S.. *Op. cit.*, pp. 113-114.

lluïtador incansable per a la unió dels pobles, va permetre a Santa Cruz silenciar la possible oposició boliviana a un projecte confederal amb els peruans, pels que mentre des del sud es veia amb bons ulls, al nord aixecà tensions.¹⁹⁸

Prenent com a pretext la pacificació de lluites cabdillistes al Perú, Santa Cruz ocupà militarment tal país, i justificant la seva acció com a estabilització necessària davant el perill que suposava el creixent poder de Xile, el 1836 creà la Confederació Peruano-Boliviana amb ell com a Protector, trencant l'equilibri de forces entre els països sorgits de la guerra anticolonial.¹⁹⁹ Acabà fonamentant el seu poder en mantenir el suport de Bolívia, on gaudia d'un gran prestigi derivat dels favors i les prevendes donades, i del sud del Perú per la por a la intervenció xilena.²⁰⁰

Un cop creada la Confederació, Santa Cruz dugué a terme polítiques trencadores amb la tradició passada. Per exemple, amb l'objectiu de tranquil·litzar la consciència dels religiosos, inicià contactes amb el Vaticà i proclamà el nou país com a defensor fidel del catolicisme.²⁰¹ El fet d'haver de controlar un territori tan extens i descohesionat, però, aviat dugué problemes.

El cabdill aplicà una marcada política de burocratització del sistema, arribant a l'extrem d'haver de rectificar i reclamar com a necessària una reducció de càrrecs públics, sobretot del sobredimensionat exèrcit.²⁰² La por a un Xile que acabà per dur a terme operacions militars de suport als opositors a Santa Cruz, però, impedí aquesta reducció i debilità progressivament la unió. El Protector lluità aferrissadament contra els xilens, però l'oposició interna i la pressió militar d'aquests acabà per a fer-li perdre les bases de suport que el mantenien en el poder; després de la batalla de Yungay, una completa derrota,²⁰³ es veié obligat a marxar a l'exili i a veure com els seus antics aliats a Bolívia, José Miguel de Velasco i, sobretot, el seu fillol José Ballivián, l'apartaven de la Presidència.²⁰⁴

¹⁹⁸ SOBREVILLA PEREA, Natalia. *Op. cit.*, p. 147.

¹⁹⁹ BETHELL, Leslie (ed.). *Op. cit.*, pp. 227-228.

²⁰⁰ SOBREVILLA PEREA, Natalia. *Op. cit.*, p. 191.

²⁰¹ FRONTAURA, Manuel. *La Confederación Perú-Boliviana, el mariscal Santa Cruz y la Santa Sede*. La Paz: Academia Boliviana de la Historia, 1977, pp. 11-12.

²⁰² PERALTA, Víctor; IRUROZQUI, Marta. *Op. cit.*, pp. 41-42.

²⁰³ CATTON, Charles (coord.). *The Encyclopedia of Warfare: Imperial Wars (1815-1914)*. London: Amber Books Ltd., 2013, pp. 56-57.

²⁰⁴ SOBREVILLA PEREA, Natalia. *Op. cit.*, pp. 202-203.

5.2. José Ballivián, l'heroi d'Ingavi

Després d'un breu i inestable govern de Velasco, el poder acabaria per recaure en Ballivián, el qual tot i disposar de terres i d'interessos en la mineria, era, com Santa Cruz i com la majoria dels que es succeïrien en el poder durant tal època, un cabdill basat en una clientela militar.²⁰⁵ Es tracta d'un governant molt destacat per la historiografia tradicional,²⁰⁶ que dugué a terme una gran obra reformadora -presa sovint pels investigadors com a la base de l'organització de l'Estat-Nació bolivià-²⁰⁷ i que consolidà el país en el mapa polític de Llatinoamèrica.

La batalla d'Ingavi fou el que el posà directament en el poder. La victòria contra Gamarra i els peruans, que pretenien prendre el país, consolidà els territoris i la pròpia existència de l'Estat bolivià²⁰⁸ i així fou considerat pels contemporanis, donant-li un prestigi tal que el dugué a la primera línia de la política estatal. La seva obra de govern, oligàrquica, vingué marcada per l'augment del poder del President que suposà la Constitució de 1843, a partir de la que, a part d'apaivagar la possible ambició personalista del cabdill, pretenia reformar el país a partir de polítiques per reduir despeses, com la reducció del nombre de soldats, i augmentar els ingressos.²⁰⁹

Per a millorar l'economia, el cabdill es proposà buscar una millor sortida comercial envers l'Atlàntic. Fou el projecte orientalista de l'Estat, àmpliament estudiat per investigadors com García Jordán, que consideren a Ballivián com el primer President realment interessat en planificar l'expansió envers l'orient.²¹⁰ Així, aquest governant incentivà l'exploració, ocupació i incorporació a la dinàmica estatal de zones abans desconegudes per les altes esferes bolivianes, obrint una via d'expansió que centrà molts dels esforços del país en les següents dècades i que

²⁰⁵ DUNKERLEY, James. "Reassessing Caudillismo in Bolivia, 1825-79". *Bulletin of Latin American Research*. 1981, vol. 1, núm. 1, p. 20.

²⁰⁶ ARGUEDAS, Alcides. *Op. cit.*, p. 116.

²⁰⁷ AIZCORBE SAGRERA, Jordi. "El proyecto reformador del general José Ballivián. La construcción del Estado-Nación durante el Gobierno Provisional de 1841-1843". *Boletín Americanista*. 2011, núm. 62, pp. 137-138.

²⁰⁸ LÓPEZ BELTRÁN, Clara. *Biografía de Bolivia. Un estudio de su Historia*. La Paz: Librería Editorial Juventud, 1993, pp. 117-120.

²⁰⁹ PERALTA, Víctor; IRUROZQUI, Marta. *Op. cit.*, pp. 42-43.

²¹⁰ GARCÍA JORDÁN, Pilar. *Op. cit.*, p. 252.

permeté començar a consolidar fronteres a partir de la concessió de terres “buides”, amb certs resultats.²¹¹

Alhora, Ballivián introduí una minsa liberalització de l'economia, intentant limitar les duanes interiors per donar pes al comerç,²¹² però al mateix temps començà a encunyar moneda de manera substancialment més intensa que abans i introduí aranzels en la mineria, el que si bé beneficià a aquells que tindrien interessos en el sector, com el propi cabdill, resultà perjudicial per l'economia.²¹³ Aquest fet, l'afavoriment de sectors econòmics on Ballivián gaudia d'interessos, s'inscriu totalment dins les polítiques personalistes del cabdillisme llatinoamericà.

Les conseqüències econòmiques de les polítiques d'expansió tardarien a arribar, i la reducció del tamany de l'exèrcit per a reduir costos i, alhora, tallar la seva influència en la política nacional, implicà el pagament de quantioses pensions que endeutaren l'Estat; això, finalment, no permetria dur a terme de forma completa la reforma que Ballivián es proposava.²¹⁴ Les pensions, a més, prengueren un caràcter cabdillista, ja que serien majors segons la lleialtat al règim de Ballivián que mostressin, i la participació o no a la batalla d'Ingavi.²¹⁵

Així, econòmicament, tot i haver dut a terme intents de fer enlairar el país, l'estagnació seguí present. Ballivián no aconseguí que les seves polítiques canviessin el signe de la crisi boliviana, pel que aviat el moviment de l'oposició creà una inestabilitat que l'engolí.

5.3. Belzú, el cabdill popular

Després de l'exili del President Ballivián, el 1847, s'instauraria una etapa sovint lligada amb la demagògia i el militarisme, l'anomenat govern del “populacho”;²¹⁶ el líder que s'erigiria el 1848, enmig de la inestabilitat de la caiguda de Ballivián, seria un personatge summament interessant, del que part de la historiografia nacional

²¹¹ *Ibidem.* pp. 255-257, 272-274.

²¹² BARRAGÁN, Rossana; QAYUM, Seemin (dir.). *Op. cit.*, pp. 324-326.

²¹³ *Ibidem.* p. 401.

²¹⁴ KLEIN, Herbert S.. *Op. cit.*, p. 118.

²¹⁵ PERALTA, Víctor; IRUROZQUI, Marta. *Op. cit.*, p. 82.

²¹⁶ SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis (coord.). *Historia general de España y América*, vol. 15. Madrid: Ediciones Rialp, 1989, p. 207.

boliviana considerà que fou el President amb un suport popular més sòlid de la història del país: Manuel Isidoro Belzú, el “León del Norte”.²¹⁷

Militar de professió, vanitós i personalista, el nou cabdill treballà ben aviat per a crear una base de suport a la seva persona dins de l'exèrcit i dels comerciants de quina que el durien al poder.²¹⁸ Quan veié que aquests no eren prous com per mantenir-se al poder, feu el que cap governant bolivià havia fet fins al moment, apel·lar als sectors populars, donar prevendes a les classes més empobrides i intentar representar la seva veu, pel que aquests respondrien amb la seva lleialtat,²¹⁹ creant una relació clientelar, doncs, amb els més desafavorits.

El lligam amb el poble més pobre feu que Arguedas, representant de la historiografia més tradicional, es mostrés totalment en contra de Belzú com a governant. Considerà la seva acció, donant l'esquena a “aquells que es diuen nobles”, com a quelcom dissolvent i una exaltació de la massa analfabeta i sense cultura moral, els “cholos”; enumerà, entre les accions que el cabdill duria a terme per aquests sectors populars, la construcció de places de toros, festes, repartiments de diners i menjar...²²⁰ Crearia, a més, una imatge al voltant seu, de President Providencial, amb un poder diví i messiànic.²²¹

Per tot això, la historiografia ha considerat a Belzú com al primer cabdill popular, ostentant una dialèctica favorable a les classes oprimides i implementant reformes econòmiques proteccionistes per tal de beneficiar a aquestes, el que crearia una enorme oposició, tant interior com exterior.²²² El debat historiogràfic, però, és present en determinar la raó per la qual prengué tal política. Irurozqui, per exemple, considera que Belzú mostrava un clar interès en utilitzar l'odi que els pobres, tant artesans de les ciutats com gent del món rural, tenien contra els acomodats, per tal d'impedir qualsevol acció contrària al seu govern.²²³

²¹⁷ CRESPO, Alfonso; VÁZQUEZ, Humberto; LANUZA, José Luis. *Manuel Isidoro Belzú: historia de un caudillo*. La Paz: Última Hora, 1980, p. 39.

²¹⁸ DELGADO, Guillermo; SALMÓN, Josefa (ed.). *Identidad, ciudadanía y participación popular desde la colonia al siglo XX*. La Paz: Plural Editores, 2003, p. 104.

²¹⁹ MORALES, Waltraud Q.. *A Brief History of Bolivia*. New York, NY: Lexington Associates, 2003, p. 59.

²²⁰ ARGUEDAS, Alcides. *Op. cit.*, pp. 143-145.

²²¹ BARRAGÁN, Rossana; QAYUM, Seemin (dir.). *Op. cit.*, p. 579.

²²² MORALES, Waltraud Q.. *Op. cit.*, p. 60.

²²³ PERALTA, Víctor; IRUROZQUI, Marta. *Op. cit.*, pp. 191-193.

Així, tot i que el cabdill popular feu reformes per afavorir aquests sectors, l'interès que el guiava era llunyà a les pretensions dels més desafavorits, i utilitzà el suport d'aquests per a crear inestabilitat a partir d'excitadors que el permetessin intimidar als nombrosos adversaris que s'acumulaven al seu voltant per a treure'l del poder.²²⁴ La seva acció radicalitzà aquests estrats, polaritzant la societat i iniciant una lluita en la que ell pretendria configurar-se com a àrbitre necessari; utilitzaria els discursos per a prometre i afirmar la seva lluita per la igualtat, i les reunions per a assegurar l'immobilisme social.²²⁵

Fossin quins fossin, doncs, els sentiments de Belzú, el cert es que es constituí com un dictador militar autòcrata suportat per les relacions clientelars amb el poble menut, el que el permeté durar set anys, quelcom destacable en la Bolívia de l'època.²²⁶ Això encara és més destacable si es mira a l'exèrcit, ja que per a la tresoreria de l'Estat a partir de 1848 deixà de ser possible pagar a temps els sous dels militars, el que creà una enorme frustració en la institució.²²⁷

Cal destacar que el cabdill obrí camí per a d'altres polítiques innovadores, com l'educació de la dona, invisibilitzada fins aquell moment. Fou, com ha estudiat Thiessen-Reily, juntament amb el proteccionisme i amb el suport a les classes populars, un dels puntals de la seva política, compromentent el Ministeri d'Educació a tal projecte i accelerant la construcció d'escoles per a posar Bolívia entre les nacions "cultivades i modernes".²²⁸ Això contradiu directament a Arguedas, que considerà que Belzú mai tingué en la seva ment l'educació dels més pobres.²²⁹

En el seu mandat, a més, Bolívia veuria el progressiu ressorgiment de la seva indústria minera. A partir de la dècada de 1850 la producció de plata tornaria a ser significativa, recuperant-se de la greu davallada de la guerra independentista, i tornant a posar el país en el mapa econòmic mundial, tot i que tal moviment no aconseguí donar resultats significatius durant l'època de Belzú.²³⁰

²²⁴ SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis (coord.). *Loc. cit.*

²²⁵ PERALTA, Víctor; IRUROZQUI, Marta. *Op. cit.*, p. 194.

²²⁶ MORALES, Waltraud Q.. *Op. cit.*, p. 62.

²²⁷ PERALTA, Víctor; IRUROZQUI, Marta. *Op. cit.*, p. 200.

²²⁸ THIESSEN-REILY, Heather. "Las bellas y la bestia: la educación de mujeres durante la era de Belzú, 1848-1855". A: DELGADO, Guillermo; SALMÓN, Josefa (ed.). *Identidad, ciudadanía y participación popular desde la colonia al siglo XX*. La Paz: Plural Editores, 2003. pp. 84-86.

²²⁹ ARGUEDAS, Alcides. *Op. cit.*, pp. 146-147.

²³⁰ BETHELL, Leslie (ed.). *Op. cit.*, p. 233.

L'oposició al mandat del cabdill acabà per fer que renunciés a presidir el país, permetent-se, però, el luxe de convocar unes eleccions on seria nomenat el seu gendre i successor ideològic, Jorge Córdova, amb un curt mandat.²³¹ Així, tot i el marcat personalisme de les seves polítiques i el gir popular, Belzú mostrà, com Santa Cruz o, en major mesura, Ballivián, una preocupació clara per a reforçar l'Estat, per les raons que fossin, com afirma la historiografia més actual.²³² El cabdillisme bolivià seguí, acabant-se formalment amb la sacsejada que suposaria la Guerra del Pacífic, i la conseqüent arribada de l'Estat-Nació.

²³¹ KLEIN, Herbert S.. *Op. cit.*, p. 128.

²³² PERALTA, Víctor; IRUROZQUI, Marta. *Op. cit.*, pp. 20-21.

6. Conclusions

Havent dut a terme aquest estat de la qüestió, se'n poden extreure varies conclusions que ajuden a discernir la possible validesa de les hipòtesis a les que s'apuntava en la introducció. L'origen del cabdillisme, encara ara, és objecte de debat historiogràfic; tot i això, sembla que es pot afirmar amb prou seguretat que tals personatges sorgiren dels buits de poder creats amb les guerres de independència i que consolidaren la seva candidatura en la cursa pel poder a través de xarxes clientelars.

Cal dir, però, que tant Mèxic com Bolívia són estats on l'esquema paradigmàtic del cabdillisme, el de Lynch, no es compleix del tot. En ambdós països, tot i que el clientelatge rural podrà jugar un paper important per a donar impuls als cabdills, com a Santa Anna a Veracruz, aquests basarien més les seves accions en donar prevendes a bandits, grups paramilitars o, directament, a l'exèrcit.

El que pot ser vist com a indubtable és l'extensa corrupció i el lucre personal que practicarien. Un exemple que pot observar-se en el treball de tal cosa és l'afavoriment de la mineria boliviana d'un home com José Ballivián, amb interessos en el sector. Alhora, havent promès millores als estrats socials més oprimits, s'ocuparien, en el poder, de mantenir l'oligarquia a les regnes del país, com demostra clarament l'obra de Belzú, que tot i ser considerat un cabdill popular s'assegurà sempre de mantenir un fort immobilisme social.

El fet de que retardaren el sorgiment de l'Estat nacional és motiu de investigació. La interpretació més actual, la de Peralta i Irurozqui, tot i enfocada envers Bolívia, pot ser extrapolada a altres països llatinoamericans amb prou validesa. Així, mentre els cabdills, certament, retardarien tal construcció, en posarien els fonaments; sense voler-ho directament, durien a terme polítiques revestides de constitucionalitat i crearen organismes en un territori delimitat, centralitzant recursos i donant autonomia a les institucions. Donant-se poder a sí mateixos, essent personalistes, n'estarien donant a l'Estat, posant la base de la posterior construcció de la Nació, que arribaria, a Bolívia, després de la traumàtica Guerra del Pacífic, i a Mèxic, amb la Reforma de Benito Juárez, havent passat per una també duríssima guerra amb els nord-americans.

Havent dut a terme un treball dividit en dos estudis de cas, però, cal especificar més en les particularitats de cadascun d'aquests. Pel que fa a Mèxic, la historiografia apunta a que, degut a la poca violència derivada del procés independentista, les estructures colonials van mantenir-se intactes, pel que el Congrés, que heretaria el poder virregnal, gaudiria d'un poder de pressió inèdit en altres estats llatinoamericans. Així, el poder personalista que suposaven els cabdills era quelcom difícil de consolidar en aquest país.

En la caiguda d'Iturbide podem exemplificar com les faccions polítiques i el Congrés utilitzarien el cabdillisme, i no al revés. En aquell moment s'iniciarien lluites entre centralistes, federalistes, etc., i l'exèrcit seria una simple eina que aquests grups utilitzarien per a imposar el seu projecte. Un cop en el poder, a més, els cabdills haurien de legitimar-se constitucionalment tot sovint, i tot i poder abusar del poder, no el mantindrien durant massa temps, com podem observar en el cabdill mexicà per excel·lència, Santa Anna. Així, el cabdillisme mexicà fou molt més regulat i difícil de consolidar que en altres països.

Això no passà a Bolívia. Tot i que els successius presidents sempre envernissarien constitucionalment les seves revolucions i estades al capdavant de l'executiu –el que duria, com apuntàvem, a posar les bases de l'Estat-Nació-, la inestabilitat seria constant i no hi hauria una força que pogués tractar al cabdill com ho feia el Congrés mexicà, el que permeté una major consolidació del sistema polític.

Els líders que es mantindrien en el poder més temps a Bolívia, Santa Cruz, Ballivián i Belzú, lluitarien constantment contra altres pretendents, utilitzant, els dos primers, el prestigi militar per a mantenir-se a la cúspide, i el tercer, el fet de considerar-se àrbitre d'una inestabilitat social que ell mateix havia creat. Això faria defugir les tant importants inversions estrangeres i impediria un progrés econòmic al país que no arribà fins superada la guerra amb els xilens.

Durant la primera meitat del segle XIX, doncs –i fins ben bé el segon quart de la segona meitat, sobretot en el cas bolivià-, els cabdills dominarien el panorama polític d'aquests dos països, amb diferències notables. Tot i que en general serien molt criticats per la historiografia clàssica, foren un reflex del desestructurament social que es visqué durant aquella època a Llatinoamèrica i marcaren políticament el futur de les noves nacions.

7. Bibliografia

- AIZCORBE SAGRERA, Jordi. "El proyecto reformador del general José Ballivián. La construcción del Estado-Nación durante el Gobierno Provisional de 1841-1843". *Boletín Americanista*. 2011, núm. 62, pp. 137-156.
- ALBA-HERNÁNDEZ, Francisco. *La población de México*. Ciudad de México: El Colegio de México, 1976.
- ALCÀZAR, Joan del (et al.). *Historia contemporánea de América*. València: Universitat de València, 2003.
- AMARAL, Samuel; PRADOS DE LA ESCOSURA, Leandro (ed.). *La independencia americana: consecuencias económicas*. Madrid: Alianza Editorial, 1993.
- ANNA, Timothy (et al.). *Historia de México*. Barcelona: Crítica, 2001 [1986].
- ANNA, Timothy. "The Rule of Agustín de Iturbide: A Reappraisal". *Journal of Latin American Studies*. 1985, vol. 17, núm. 1. pp. 79-110.
- ARAYA POCHET, Carlos. *Historia de América en perspectiva latinoamericana*. San José (Costa Rica): EUNED, 2005.
- ARENAL, Jaime del. *México, Enciclopedia Jurídica Online: Plan de Casa Mata* [en línea]. Disponible a: <http://mexico.leyderecho.org/plan-de-casa-mata/>
- ARGUEDAS, Alcides. *Historia general de Bolivia: el proceso de nacionalidad, 1809-1921*. La Paz: Puerta del Sol, 1967.
- ARZE AGUIRRE, René D.. *Participación popular en la independencia de Bolivia*. La Paz: OEA, 1979.
- AYALA MORA, Enrique. *Sucre: soldado y estadista*. Quito: Universidad Andina Simón Bolívar, 1996.
- BAKER, Pascale. *Revolutionaries, rebels and robbers: The Golden Age of banditry in Mexico, Latin America and the Chicano American Southwest, 1850-1950*. Cardiff: University of Wales Press, 2015.
- BARRAGÁN, Rossana; QAYUM, Seemin (dir.). *El siglo XIX: Bolivia y América latina*. Lima: IFEA, 1997.
- BATES, Robert (et al.). *Lost decades: Lessons from post-independence Latin America for today's Africa* [en línea]. Disponible a: http://wcfia.harvard.edu/files/wcfia/files/bates_lostdecades.pdf
- BAUER, A.; HALPERIN DONGHI, Tulio; MORENO FRAGINALS, M. (et al.). *Historia económica de América Latina: desde la independencia a nuestros días*. Barcelona: Crítica, 2002 [1985].

BEEZLEY, William. "Caudillismo: An Interpretive Note". *Journal of Inter-American Studies*. 1969, vol. 11, núm. 3. pp. 345-352.

BÉRTOLA, Luis; OCAMPO, José Antonio. "II. La historia económica de las jóvenes repúblicas independientes, 1810-ca. 1870". A: *Desarrollo, vaivenes y desigualdad. La historia económica de América Latina desde la independencia*. Madrid: Secretaría General Iberoamericana, 2013. pp. 59-91.

BETHELL, Leslie (ed.). *Historia de América Latina: 6. América Latina independiente, 1820-1870*. Barcelona: Editorial Crítica, 1991.

BLÁZQUEZ DOMÍNGUEZ, Carmen. *Escoceses y yorkinos: la crisis de 1827 y el pronunciamiento de José Rincón en el puerto de Veracruz* [en línea]. Disponible a: <http://cdigital.uv.mx/bitstream/123456789/8514/2/anuaVII-pag17-34.pdf>

BOSCH, Carlos. *México en la historia, 1770-1865. El aparecer de una nación*. Ciudad de México: UNAM, 1993.

BRADING, David. *Caudillos y campesinos en la revolución mexicana*. Ciudad de México: Fondo de Cultura Económica, 1985.

BROSETA, Salvador (et al.). *Las ciudades y la guerra, 1750-1898*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 2002.

BULMER-THOMAS, V.. *The Economic History of Latin America since Independence*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

CALVO, Thomas. *Iberoamérica: de 1570 a 1910*. Barcelona: Península, 1996.

CARMAGNANI, Marcello. *Estado y sociedad en América Latina (1850-1930)*. Barcelona: Crítica, 1984.

CATTON, Charles (coord.). *The Encyclopedia of Warfare: Imperial Wars (1815-1914)*. London: Amber Books Ltd., 2013.

CAYO, Percy. "Santa Cruz y O'Higgins: dos efemérides". *Apuntes: Revista de Ciencias Sociales*. 1992, núm. 31. pp. 3-18.

CHAPMAN, Charles. "The Age of the Caudillos: A Chapter in Hispanic American History". *Hispanic American Historical Review*. 1932, vol. 12, núm. 3. pp. 281-300.

CHEVALIER, François. *América latina: de la independencia a nuestros días*. Barcelona: Editorial Labor, 1983.

COSÍO VILLEGAS, Daniel (coord.). *Historia General de México (Tomo 3)*. Ciudad de México: El Colegio de México, 1976.

CRESPO, Alfonso; VÁZQUEZ, Humberto; LANUZA, José Luis. *Manuel Isidoro Belzú: historia de un caudillo*. La Paz: Última Hora, 1980.

DEALY, Glen C.. The Public Man. A: HAMILL, Hugh (ed.). *Caudillos: Dictators in Spanish America*. Norman: University of Oklahoma Press, 1992. pp. 42-61.

DELGADO, Gloria M.. *Historia de México, volumen I. El proceso de gestación de un pueblo*. Ciudad de México: Pearson, 2002.

DELGADO, Guillermo; SALMÓN, Josefa (ed.). *Identidad, ciudadanía y participación popular desde la colonia al siglo XX*. La Paz: Plural Editores, 2003.

DEMELAS, Marie-Danielle. *Nationalisme sans nation?: la Bolivie aux XIXe-Xxe siècles*. París: Centre National de la Recherche Scientifique, 1980.

DÍAZ, Fernando. *Caudillos y caciques: Antonio López de Santa Anna y Juan Álvarez*. Ciudad de México: El Colegio de México, 1972.

DUNKERLEY, James. "Reassessing Caudillismo in Bolivia, 1825-79". *Bulletin of Latin American Research*. 1981, vol. 1, núm. 1, pp. 13-25.

ENTRENA DURÁN, Francisco. "Los populismos y la formación del Estado-nación en América Latina". *Anuario de Estudios Americanos*. 1996, vol. 53, núm. 1. pp. 101-121.

FRONTAURA, Manuel. *La Confederación Perú-Boliviana, el mariscal Santa Cruz y la Santa Sede*. La Paz: Academia Boliviana de la Historia, 1977.

FUENTES AGUIRRE, Armando. *La otra historia de México: Antonio López de Santa Anna*. Ciudad de México: Diana, 2012.

GARCÍA JORDÁN, Pilar. *Cruz y arado, fusiles y discursos: la construcción de los Orientes en el Perú y Bolivia, 1820-1940*. Lima: IFEA-IEP, 2001.

GAYOL, Víctor; TERÁN, Marta (ed.). *La Corona rota: Identidades y representaciones en las Independencias Iberoamericanas*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 2010.

GILMORE, Robert L.. *Caudillism and militarism in Venezuela, 1810-1910*. Athens, Ohio: Ohio University Press, 1964.

GONZÁLEZ LEZAMA, Raúl. *La Dictadura. El último gobierno de Antonio López de Santa Anna* [en línea]. Disponible a:
[http://www.inehrm.gob.mx/es/inehrm/La Dictadura El ultimo Gobierno de Antonio Lopez de Santa Anna](http://www.inehrm.gob.mx/es/inehrm/La_Dictadura_El_ultimo_Gobierno_de_Antonio_Lopez_de_Santa_Anna)

GUZMÁN, Guillermo; RODRÍGUEZ, Fernando. "La ausencia de un Estado objetivo en Bolivia". *Revista de Estudios Políticos*. 2015, núm. 170. pp. 187-212.

HALPERIN DONGHI, Tulio. *Historia contemporánea de América Latina*. Madrid: Alianza Editorial, 3a ed., 2013 [1969].

HAMILL, Hugh (ed.). *Caudillos: Dictators in Spanish America*. Norman: University of Oklahoma Press, 1992.

HAMILL, Hugh. *The Hidalgo Revolt*. Gainesville, FL: University of Florida Press, 1966.

HAMNETT, Brian R.. "Partidos políticos mexicanos e intervención militar". A: ANNINO, Antonio (et al.). *América Latina dallo stato coloniale allo stato nazione*, vol. II. Milà: Franco Angeli (editor), 1987. pp. 573-591.

HAMNETT, Brian R.. *Roots of insurgency: Mexican Regions, 1750-1824*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

HERNÁNDEZ SÁNCHEZ-BARBA, Mario. *Formación de las naciones iberoamericanas (siglo XIX)*. Madrid: Ediciones Anaya, 1988.

HERREJÓN, Carlos. "La imagen heroica de Morelos". A: CHUST, Manuel; MÍNGUEZ, Víctor (ed.), *La construcción del héroe en España y México (1789-1847)*. València: Universitat de València, 2003. pp. 243-252.

IRUROZQUI, Marta. "La institucionalización del Estado en América Latina. Justicia y violencia política en la primera mitad del siglo XIX". *Revista Complutense de Historia de América*. 2011, vol. 37. pp. 15-25.

IZARD, Miquel. *América Latina, siglo XIX. Violencia, subdesarrollo y dependencia*. Madrid: Editorial Síntesis, 1990.

KLEIN, Herbert S.. *A concise history of Bolivia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

KRAUZE, Enrique. *Siglo de caudillos: biografía política de México, 1810-1910*. Barcelona: Tusquets, 1994.

LEE BENSON, Nettie. *La diputación provincial y el federalismo mexicano*. Ciudad de México: UNAM, 1994 [1955].

LEE BENSON, Nettie. "The Plan of Casa Mata". *The Hispanic American Historical Review*. 1945, vol. 25, núm. 1. pp. 45-56.

LEMOINE VILLICAÑA, Ernesto. *La revolución de independencia, 1808-1821*. Ciudad de México: Departamento del Distrito Federal, 1974.

LEMOINE VILLICAÑA, Ernesto. *Morelos, su vida revolucionaria a través de sus escritos y de otros testimonios de la época*. Ciudad de México: Universidad Nacional Autónoma de México, 1965.

LIEHR, R. (ed.). *América Latina en la época de Simón Bolívar*. Berlín: Colloquium Verlag, 1989.

LÓPEZ BELTRÁN, Clara. *Biografía de Bolivia. Un estudio de su Historia*. La Paz: Librería Editorial Juventud, 1993.

LUCENA SALMORAL, Manuel (coord.). *Historia de Iberoamérica. Tomo III: Historia Contemporánea*. Madrid: Ediciones Cátedra, 1998.

LYNCH, John. *Caudillos en Hispanoamérica, 1800-1850*. Madrid: Editorial Mapfre, 1993.

LYNCH, John. *Hispanoamérica 1750-1850: Ensayos sobre la sociedad y el estado*. Bogotá: Universidad Nacional de Colombia, 1987.

LYNCH, John. "Los caudillos como agentes del orden social: Venezuela y Argentina, 1820-1850". A: ANNINO, Antonio (et al.). *América Latina dallo stato coloniale allo stato nazione, vol. II*. Milà: Franco Angeli (editor), 1987. pp. 483-500.

MARLEY, David F.. *Wars of the Americas: A Chronology of Armed Conflict in the New World, 1492 to the Present*. Santa Barbara (CA): ABC-CLIO, 1998.

McFARLANE, Anthony. *War and Independence in Spanish America*. New York, NY: Routledge, 2014.

MORALES, Waltraud Q.. *A Brief History of Bolivia*. New York, NY: Lexington Associates, 2003.

MORSE, Richard. "Toward a Theory of Spanish American Government". *Journal of the History of Ideas*. 1954, vol. 15, núm. 1. pp. 71-93.

ORTIZ ESCAMILLA, Juan. *Guerra y gobierno: los pueblos y la independencia de México*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 1997.

PERALTA, Víctor; IRUROZQUI, Marta. *Por la Concordia, la Fusión y el Unitarismo. Estado y caudillismo en Bolivia, 1825-1880*. Madrid: CSIC, 2000.

PHILIBERT, Eduardo. *Personajes notables de la historia de México (volumen I)*. Ciudad de México: Panorama Editorial, 2007.

PONZIO, Carlos A.. *Looking at the Dark Side of Things: Political Instability and Economic Growth in Post-Independence Mexico* [en línea]. Disponible a: <http://www.insidemysdesk.com/pnp/PonzioPolitical.pdf>

PRADOS DE LA ESCOSURA, Leandro. *Colonial Independence and Economic Backwardness in Latin America* [en línea]. Disponible a: <http://eprints.lse.ac.uk/22482/1/wp10.pdf>

RAMÍREZ, Fausto. "Hidalgo en su estudio: la ardua construcción de la imagen del pater patriae mexicano". A: CHUST, Manuel; MÍNGUEZ, Víctor (ed.), *La construcción del héroe en España y México (1789-1847)*. València: Universitat de València, 2003. pp. 189-210.

RODRÍGUEZ, Inmaculada. "Agustín de Iturbide: ¿Héroe o Emperador?". A: CHUST, Manuel; MÍNGUEZ, Víctor (ed.), *La construcción del héroe en España y México (1789-1847)*. València: Universitat de València, 2003. pp. 211-228.

RODRÍGUEZ, Jaime E.. "Los caudillos y los historiadores: Riego, Iturbide y Santa Anna". A: CHUST, Manuel; MÍNGUEZ, Víctor (ed.), *La construcción del héroe en España y México (1789-1847)*. València: Universitat de València, 2003. pp. 309-336.

RODRÍGUEZ DÍAZ, Julián Isaías. "El Estado en América Latina: Formación y proceso de construcción social". *Documentos de trabajo (IELAT, Instituto Universitario de Investigación en Estudios Latinoamericanos)*. 2010, núm. 17. pp. 2-5.

ROMERO PITTARI, Salvador. "Caudillos, Estado de Derecho y constituciones en Bolivia". *Opiniones y análisis*. 2008, núm. 96. pp. 7-44.

RUSSELL, Philip. *The History of Mexico: From Pre-Conquest to Present*. New York (NY): Routledge, 2010.

SANTANA, Adalberto; GUERRA, Sergio (coord.). *Benito Juárez en América Latina y el Caribe*. Ciudad de México: UNAM, 2006.

SILVERT, K.H.. "Caudillismo". A: SILLS, David L. (coord.). *Enciclopedia Internacional de las Ciencias Sociales (Tomo II)*. Madrid: Aguilar, 1979. pp. 223-225.

SOBREVILLA PEREA, Natalia. *The Caudillo of the Andes: Andrés de Santa Cruz*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis (coord.). *Historia general de España y América, vol. 15*. Madrid: Ediciones Rialp, 1989.

TATEIWA, Reiko. *El caudillismo y sus interpretaciones: un análisis sobre un fenómeno común de la historia de América Latina en el siglo XIX* [en línea]. Disponible a: <http://chitita.uta.cl/cursos/2012-1/0000738/recursos/r-11.pdf>

THIESSEN-REILY, Heather. "Las bellas y la bestia: la educación de mujeres durante la era de Belzú, 1848-1855". A: DELGADO, Guillermo; SALMÓN, Josefa (ed.). *Identidad, ciudadanía y participación popular desde la colonia al siglo XX*. La Paz: Plural Editores, 2003. pp. 77-94.

TOURAINÉ, Alain; GERMANI, Gino. *América del Sur: un proletariado nuevo*. Barcelona: Nova Terra, 1965.

TUTINO, John. *De la insurrección a la revolución en México: las bases sociales de la violencia agraria, 1750-1940*. Ciudad de México: Ediciones Era, 1999.

VAN YOUNG, Eric. *The other rebellion: Popular Violence, Ideology, and the Mexican Struggle for Independence, 1810-1821*. Stanford, CA: Stanford University Press.

VANDERWOOD, Paul J.. "Nineteenth-Century Mexico's Profiteering Bandits". A: SLATTA, Richard W (coord.). *Bandidos. The varieties of Latin American Banditry*. New York (NY): Greenwood Press, 1987. pp. 11-31.

VÉLIZ, Claudio. *La tradición centralista de América Latina*. Barcelona: Ariel, 1984.

WOLF, Eric R.; HANSEN, Edward C.. "Caudillo Politics: A Structural Analysis". A: HAMILL, Hugh (ed.). *Caudillos: Dictators in Spanish America*. Norman: University of Oklahoma Press, 1992. pp. 62-71.

YÁÑEZ, Agustín. *Santa Anna: Espectro de una sociedad*. Ciudad de México: Ediciones Océano, 1982.